

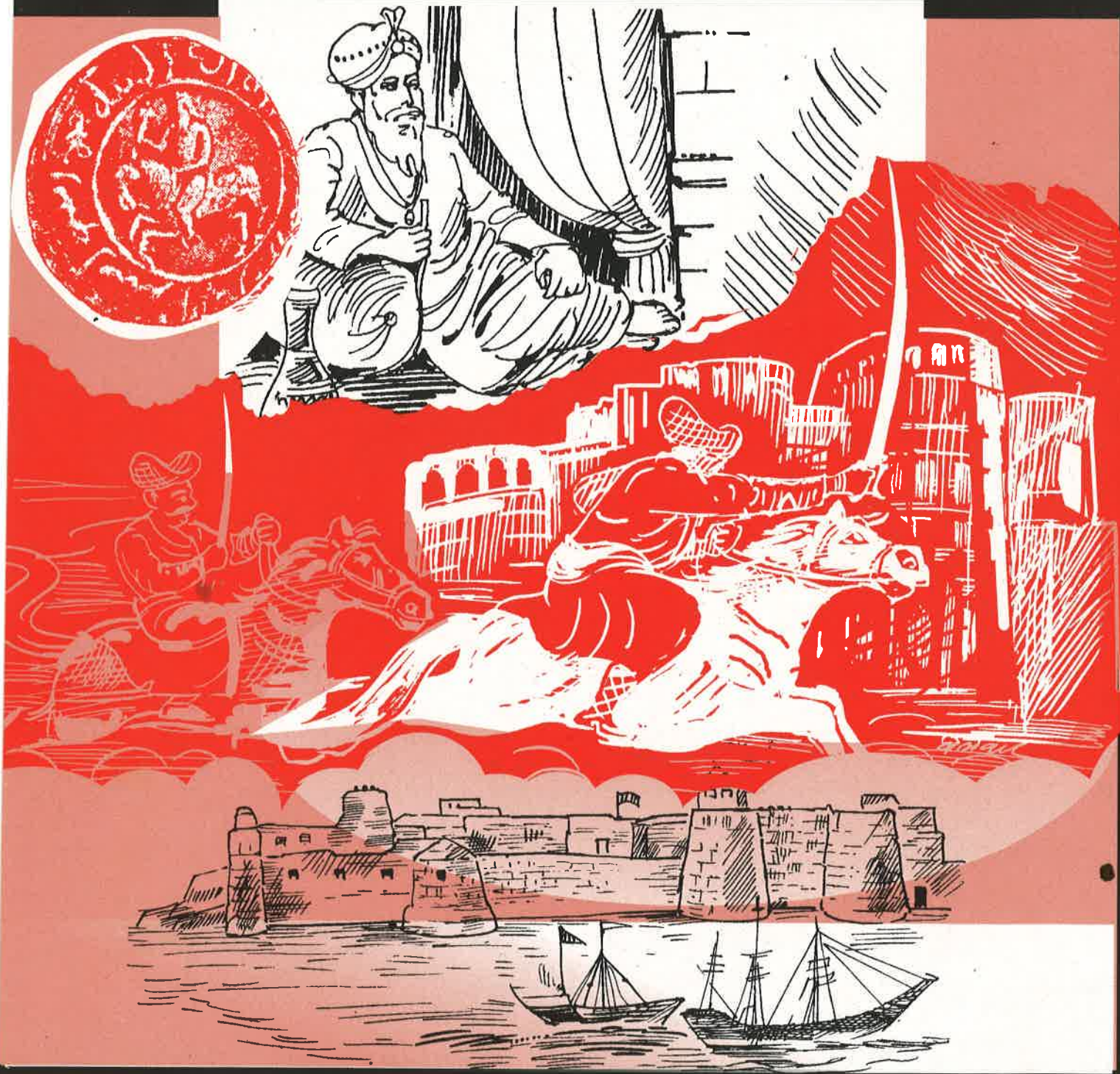

ज्ञानगंगा घोघरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ. स. १२०६ ते १८५७)

१. सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ.स. १२०६ ते १८५७)

पुस्तक पहिले

सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

लेखक : प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

घटक १ :	महंमद घोरीच्या स्वान्या आणि गुलाम घराणे	१
घटक २ :	खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)	१३
घटक ३ :	तुघलक घराणे (१३२०-१४१४)	२३
घटक ४ :	लोदी घराणे (१४५१-१५२६)	३६
घटक ५ :	विजयनगरचे राज्य आणि बहामनी राज्य व इतर शाह्या	४२

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

तज्ज्ञ सल्लागार समिती

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके
प्राध्यापक (निवृत्त)
कुरुक्षेत्र विद्यापीठ, कुरुक्षेत्र

प्रा.डॉ.सौ. सरल प्रकाश धारणकर
इतिहास विभाग, एच.पी.टी.
कॉलेज, नाशिक

प्रा. उमेश बगाडे
इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
प्रा. डॉ. शांता कोठेकर
इतिहास विभाग,
नागपूर विद्यापीठ

प्रा. र. ना. गायधनी
इतिहास विभागप्रमुख (सेवानिवृत्त)
स.प महाविद्यालय, पुणे.

प्रा. डॉ. राजा दीक्षित
इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ
गणेशखिंड, पुणे

प्रा. डॉ. प्रभाकर देव
'रघुकुल' ६२, अ, गणेशनगर, नांदेड
प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक
इतिहास विभागप्रमुख (सेवानिवृत्त)
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रा. डॉ. सुहास म. राजदेकर
उपप्राचार्य व इतिहास विभागप्रमुख
बिटको महाविद्यालय, नाशिक

प्रा. डॉ. ना. गो. भवरे
इतिहास विभागप्रमुख (सेवानिवृत्त)
डॉ. आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. अरुण भोसले
इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
प्रा. डॉ. रा. शं. मोरवंचीकर
इतिहास विभागप्रमुख (सेवानिवृत्त)
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)
संचालक, मानव्यविद्या व सामा. शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. पंडित पलांडे
संचालक, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. नारायण चौधरी
प्रपाठक, मानव्यविद्या व सा. शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. नरेंद्र बोखारे
प्रपाठक, शैक्षणिक सेवा विभाग
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
श्री. उमेश राजदेकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिक
शास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शिवरंजनी पांडे
अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. शरणकुमार लिंबाळे
प्रपाठक, मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे
विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
डॉ. सुरेश पाटील
अधिव्याख्याता, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान
केंद्र, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
श्री. नामदेवराव शिंदे
सहायक संचालक,
विभागीय अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र,
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
श्री. विजयकुमार पाईकराव
अधिव्याख्याता, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. यशवंत कळमकर
२४१०, सोनगीरवाडी, वाई
प्रा. हिंदुराव वायदंडे
असिस्टंट लायब्ररियन
आय. आय. टी., मुंबई
श्री. महेश म्हात्रे
संपादक, नागपूर तरुण भारत
नागपूर - ४४० ०१०
प्रा. शैलेंद्र देवळणकर
१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट, चेतनानगर
औरंगाबाद - ४३१ ००१
प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर
१२, ओमकार,
पाटील लेन ३, कॉलेज रोड, नाशिक-५

लेखक

प्रा डॉ. सौ. सरल धारणकर
'ओमकार', कॉलेजरोड
पाटील कॉलनी लेन.नं. ३

आशय संपादक

प्रा. र. ना. गायधनी
३०, मॉडेल कॉलनी
कॉलेज रोड, नाशिक

भाषिक व अनुदेशन संपादन

श्री. उमेश मधुकर राजदेकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामा.शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

अभ्यासक्रम संयोजक

श्री. उमेश राजदेकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक-२

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२.

First edition developed under DEC development grant.

© २००२, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

□ प्रथम प्रकाशन : डिसेंबर २००२

□ प्रकाशन क्रमांक : ११७०

□ अक्षरजुळणी : मीरा एन्टरप्रायजेस, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : जुलै ०५, जून ०६, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसे. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोव्हेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-033-8

(HIS 281-1)

कुलगुरुंचे मनोगत

द्वितीय वर्ष बी.ए. यशस्वीरित्या पूर्ण केल्याबद्दल प्रथमतः आपले हार्दिक अभिनंदन !

आता आपण तृतीय वर्षात प्रवेश घेतला आहे. पुनर्रचित अधिष्ठान अभ्यासक्रमात तृतीय वर्ष बी.ए. शिक्षणक्रमात काही आमूलाग्र बदल करण्याचे विद्यापीठाने ठरविले व तशा प्रकारचे बदल करण्यात येत आहेत. पूर्वीचा बी.ए. शिक्षणक्रम हा ९६ श्रेयांकांचा होता. नवीन पुनर्रचनेनुसार हा शिक्षणक्रम १०८ श्रेयांकांचा बनविण्यात आला आहे. पूर्वीच्या शिक्षणक्रमात एकाच विषयाची वा अभ्यासक्रमाची ८ पुस्तके होती. नवीन रचनेनुसार आता प्रत्येक अभ्यासक्रमाची ३ पुस्तके असतील व प्रत्येक पुस्तक हे २ श्रेयांकांचे असेल. एकाच विषयाची ८ पुस्तके पाहून अनेक विद्यार्थ्यांना एक प्रकारचे दडपण वाटत असे. ते दूर करण्यासाठी पुस्तकांची संख्या कमी करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. अधिष्ठान अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करताना काही निश्चित असे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून ही रचना करण्यात आलेली होती. उदाहरणार्थ, सामाजिक शास्त्रांच्या अधिष्ठान अभ्यासक्रमात इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भूगोल या विषयांतील महत्त्वाच्या संकल्पना, तत्त्वे यांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देण्यात आली होती. आशयाची ही मांडणी करताना त्या विशिष्ट विषयात विद्यार्थ्यांच्या मनात काही गोडी निर्माण होईल व पुढे तो विशिष्ट विषय स्तरावर निवडण्याची क्षमता त्यांच्यात कशी निर्माण होईल ते उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवण्यात आले होते. विशेष स्तरावर विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांची गरज, वाढती मागणी विचारात घेऊन विद्यापीठाने काही विषय विशेष स्तरावर उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. त्यानुसार अर्थशास्त्र हा एक विषय आहे. आता विद्यार्थ्यांना विशेष स्तरावरील बी. ए. पदवी प्राप्त करता येईल. यानंतर भविष्यात लवकरच विशेष विषयातील पदव्युत्तर पदवी शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा मानस आहे.

सोप्या भाषेत लिहिण्यात आलेली स्वयं-अध्ययन पुस्तके, ध्वनिफिती, चित्रफिती यांच्या जोडीलाच आता विद्यापीठाचे विविध शैक्षणिक कार्यक्रम जे विविध विषयांत विद्यार्थ्यांची गरज विचारात घेऊन तयार करण्यात येतात, त्यांचे नियमित प्रक्षेपण आठवड्यातून दोनदा सद्याद्री वाहिनीवरून करण्यात येते. या कार्यक्रमांतून विविध तज्ज्ञांच्या मुलाखती, चर्चा यांतून आपल्या विषयातील अलीकडच्या घडामोडी, प्रगती यांची माहिती विद्यार्थ्यांना प्राप्त होते. याशिवाय विद्यार्थी आपल्या विविध शंका घरबसल्या दूरध्वनीवरून, आकाशवाणीमार्फत विद्यापीठातील शिक्षक, अधिकारी यांच्याशी बोलून दूर करू शकतात. सध्या महिन्यातून एकदा ही सोय उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याशिवाय विद्यार्थ्यांसाठी दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या 'संवाद' पत्रिकेद्वारे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे मार्गदर्शन, परीक्षेसंबंधी मार्गदर्शन, आदर्श उत्तरे कशी लिहावीत, इत्यादीसंबंधी विषयवार मार्गदर्शन करण्यात येते. दूरशिक्षण पद्धतीत विद्यार्थी व विद्यापीठ यांच्यात अधिकाधिक संपर्क, संवाद प्रस्थापित व्हावा, दूरशिक्षणातील विद्यार्थ्यांना नेहमीच हवाहवासा वाटणारा 'मानवी आधार' प्राप्त व्हावा हा या विद्यापीठाचा सदैव प्रयत्न आहे.

नवीन पुनर्रचित शिक्षणक्रमात विद्यार्थ्यांना विशेष, ऐच्छिक व पूरक अभ्यासक्रम निवडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. मराठी, इंग्रजी, मानसशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र यांबरोबरच ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. समाजाच्या गरजांनुसार विविध शिक्षणक्रम, अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्याचा, त्याबरोबर विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा शैक्षणिक कार्यासाठी वापर करून विद्यार्थ्यांना कमी खर्चात, आपला कामधंदा सांभाळून शैक्षणिक प्रगतीची संधी उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा सतत प्रयत्न आहे. या प्रयत्नास आपण जितक्या चांगल्या गुणवत्तेने शिक्षणक्रम पूर्ण कराल, अवतीभवतीच्या जितक्या जास्तीत जास्त लोकांना या दूरशिक्षण पद्धतीचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांनाही शैक्षणिक प्रगती साध्य करण्यासाठी प्रवृत्त कराल तितके अधिक यश येईल. दूरशिक्षण पद्धती ही संपूर्ण समाजासाठी, त्यांच्या गरजांनुसार शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी व याबरोबरच त्यांना आपली दैनंदिन नोकरी, रोजगार सांभाळून शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारी पद्धती आहे. या पद्धतीस समाजाकडून जितका चांगला प्रतिसाद मिळेल तितकी ही पद्धती बळकट होईल व संपूर्ण समाजाला त्याचा फायदा होईल.

प्रस्तुतचा 'मध्ययुगीन भारत' हा इतिहास विषयातील एक महत्त्वाचा अभ्यासक्रम आहे. १२०६ ते १५२६ या काळात हिंदुस्थानावर परकीय स्वान्या झाल्या. त्याचे हिंदुस्थानावर सखोल परिणाम झाले.

सुलतान शाहीची स्थापना झाली. विविध घराणी, सुलतान सत्तेवर आले. त्यात खिलजी घराणे, तुघलक घराणे, लोदी घराणे अग्रेसर होते. परकीय स्वाभ्यांना रजपूत घराणे, यादव घराणे यांनी समर्थपणे प्रतिकार केला. ज्या ठिकाणी सुलतानाला साम्राज्य उभारण्यात यश आले नाही, त्या ठिकाणी काही राज्यांचा उदय झाला व त्याचे वेगळे परिणाम घडून आले. दक्षिणेत अशाच प्रकारचे बहामनी व विजयनगरचे साम्राज्य उदयास आले. काही राज्यांनी स्वतंत्रतेचा झेंडा फडकावला. या सर्व घटकांचा देशाच्या ऐतिहासिक वाटचालीवर मोठा परिणाम घडून आला. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरे घडून आली. स्वराज्य स्थापनेच्या इच्छांची व कार्याची बीजे हळूहळू रोवली जाऊ लागली. १५२६ ते १८१८ हा काळ बाबर, शहाजान, औरंगजेब यांनी गाजवला. साम्राज्य विस्तार हेच त्यांचे प्रमुख ध्येय होते. शह-काट-शह यातून त्यांनी आपले इप्सित साध्य करण्याचे काम केले. यातून स्वराज्य, सुराज्य स्थापण्याची प्रबळ इच्छा, मागणी जोर धरू लागली. शिवाजी महाराजांच्या रूपाने मोगलांच्या सत्तेस शह देणारा व मराठ्यांचे साम्राज्य स्थापन व विस्तारित करणारा एक जाणता राजा निर्माण झाला. शिवाजी महाराजांनी साम्राज्य विस्ताराबरोबर प्रजेचे हित डोळ्यापुढे ठेवून प्रजेच्या हिताच्या अनेक गोष्टी केल्या व खऱ्या अर्थाने लोककल्याणकारी राजा हे बिरुद सार्थ केले. पेशवाईच्या काळात अनेक कर्तृत्ववान पेशव्यांनी पराक्रम गाजवले. साम्राज्य विस्तार केला. अनेक मोहिमा, युद्धे हाती घेतली. परंतु हे चालू असतानाच अंतर्गत दुही, वाद यांना त्यांना तोंड द्यावे लागले. सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी प्रसंगी अंतर्गत शत्रूशी युद्ध करावे लागले. त्यासाठी प्रसंगी इतरांची मदतही घ्यावी लागली. अशा मदतीतून, संपर्कातून ब्रिटिशांना काही प्रांतात प्रवेश करणे सहज सोपे झाले. अंतर्गत कारभारात लक्ष घालण्याची संधी मिळाली आणि हळूहळू ब्रिटिशांनी आपले स्थान बळकट करण्यास सुरुवात केली. विविध शोध, प्रबोधन, शिक्षण यांद्वारे हे स्थान बळकट करण्यास मदतच झाली. त्याचे फार दूरगामी परिणाम आपल्या देशावर घडून आले. ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्ध पुकारावे लागले. त्यात अनेकांनी आपले प्राण पणाला लावले. अनेक महनीय व्यक्तींनी स्वातंत्र्ययुद्धात आपले महत्त्वाचे योगदान दिले.

या अभ्यासक्रमातून आपल्याला 'मध्ययुगीन भारताची स्थिती, त्याचे घडून आलेले दूरगामी परिणाम, स्वदेशीयांनी वेळोवेळी त्यास केलेला विरोध, इंग्रज सत्तेचा प्रवेश या सर्वांचे ज्ञान होईलच, परंतु महत्त्वाचे म्हणजे अंतर्गत एकजूट, एकता यास नुकसान पोहचवणारी एखादी लहानशी घटना दीर्घकाळात गंभीर परिणाम घडून आणू शकेल याची कल्पना येईल. अंतर्गत एकता, एकजूट, सद्भाव, राष्ट्रप्रीति प्रेम याचे महत्त्व आपल्या लक्षात येईल. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून एक नवा आर्थिक साम्राज्यवाद उदयास येत आहे. त्याचे विविध परिणाम घडून येत आहेत. अशा परिस्थितीत आपण आपली स्वतःची अशी निश्चित मते बनवू शकाल व त्यानुसार वर्तन करू शकाल. इतिहास म्हणजे केवळ मागील घटनांची माहिती घेणे नसून त्यातून योग्य तो धडा घेणे व वर्तमान व भविष्य यांच्या संदर्भात योग्य, सर्व समावेशक, भारतीय संस्कृती, परंपरा यांचा मान ठेवून योग्य ते निर्णय घेणे हा इतिहासाचा आजचा संदर्भ सांगता येईल.

'मध्ययुगीन भारत' हा अभ्यासक्रम यशस्वीपणे पूर्ण करण्यास मी आपणांस शुभेच्छा देतो !

मध्ययुगीन भारत (इ.स. १२०६ ते १८५७)(HIS 281)

प्रस्तावना

मध्ययुगीन भारत (इ.स. १२०६ ते १८५७) हा इतिहास विषयाचा एक अभ्यासक्रम आहे. या अभ्यासक्रमात एकूण तीन पुस्तके आहेत.

पुस्तक क्र. १ - 'सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)' यात आपण १२०६ ते १५२६ या काळात हिंदुस्थानावर झालेल्या परकीय स्वाऱ्या, त्याचे हिंदुस्थानावर झालेले परिणाम आणि सुलतानशाहीची स्थापना यांचा सविस्तरपणे विचार करणार आहोत. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून भारतात तुर्की सुलतानांची सत्ता वाढत गेली व भारतातील स्वतंत्र हिंदू राज्यांची सत्ता संपुष्टात येत गेली. मुसलमानी राजवटीचे राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम घडून आले. विविध घराण्यांनी आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्यात खिलजी घराणे, तुघलक घराणे व लोदी घराणे अग्रेसर होते. या घराण्यातील प्रत्येक सुलतानाने आपला साम्राज्य विस्तार केला. प्रशासकीय, आर्थिक सुधारणा घडवून आणल्या, विविध कायदे केले. सैन्याची उभारणी केली याचे परिणाम साम्राज्याच्या दृष्टीने, त्याचप्रमाणे रयतेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरले. काही अंगभूत मर्यादांमुळे काही सुलतानांचे निर्णय चुकीचे ठरले. त्याचा परिणाम राज्याच्या प्रशासनावर घडून आला. परकीय आक्रमणास, सुलतानाच्या आक्रमणास काही राज्यांनी विरोध केला, त्यांच्याशी युद्ध छेडले. त्यातून काही नवी राज्ये, नवे साम्राज्य उदयास आले. विजयनगर हे अशाच प्रकारचे एक साम्राज्य होय. विजयनगरने आपले स्वतःचे वैशिष्ट्य, ठसा कोरला. विजयनगर साम्राज्यापासूनच पुढे शिवाजी महाराजांना महाराष्ट्रात स्वराज्य स्थापनेची प्रेरणा मिळाली. त्यातून पुढे मोठी कामगिरी शिवाजी महाराजांनी केली. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाची साधने, दिल्लीची सुलतानशाही, खिलजी घराणे, तुघलक घराणे व लोदी घराणे यांच्या कारकिर्दीतील विविध सुलतान त्यांचे कार्य, घडवून आणलेल्या विविध सुधारणा यांचा अभ्यास आपण पुस्तक क्र. १ मध्ये करणार आहोत.

पुस्तक क्रमांक २- 'मोगल मराठा कालखंड (१५२६-१८१८)' यात आपण बाबर, शहाजान, औरंगजेब यांच्या कारकिर्दीचा अभ्यास करणार आहोत. या तिन्ही सुलतानांनी साम्राज्य, धर्म, राजकारण व प्रशासन या बाबतीत आपआपली छाप पाडली. कला, साहित्य, शिल्प यांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. परंतु त्याचबरोबर आपले वर्चस्व राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. औरंगजेबाने मोठ्या हिमतीने साम्राज्य विस्तार केला. त्याच्यात मोठा मुत्सद्दीपणा होता. १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्र-कर्नाटकात प्रचंड राजकीय उलथापालथ झाली. अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही यांच्यात संघर्ष झाला. दिल्लीच्या मोगल सत्तेचेही या संघर्षाकडे लक्ष होते. मोगल-निजाम संघर्षातील भातवडीच्या लढाईत शहाजी राजे भोसले यांनी आपले कौशल्य दाखवले. १६४० च्या दरम्यान शहाजीराजेंनी पुण्याची जहागिरी शिवाजीराजांकडे सुपूर्द केली. शिवाजी महाराजांनी विविध पराक्रम गाजविले. स्वराज्याचा श्रीगणेशा १५ व्या वर्षीच सुरू केला. अनेक किल्ले जिंकले, प्रशासन व न्यायव्यवस्था सुधारली. प्रसंगी वेळ पाहून तह देखील केला. शाहिस्तेखानावर छापा घातला. अफजलखानाचा वध केला. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव होऊन मराठी सत्तेची प्रतिष्ठा संपली. मराठ्यांचा दरारा नाहीसा झाला. अशा परिस्थितीत माधवराव पेशवा झाला. मराठ्यांच्या इतिहासात माधवराव पेशव्यांचा काळ अनेक दृष्टींनी उज्ज्वल व क्रांतिकारक मानला जातो. पानिपतावर मराठ्यांची गेलेली पत त्यांनी परत प्राप्त केली. अनेक लढाया जिंकल्या. त्यांच्यानंतर नारायणराव पेशवा झाला. नारायणरावाने रायगड किल्ला जिंकला, त्याच्या वधानंतर परत अस्थिरता निर्माण झाली. यानंतर मराठ्यांत बंडाळी माजली. त्याचा फायदा इंग्रजांनी उठवला. या दुसऱ्या पुस्तकात आपण बाबर, शहाजान, औरंगजेब यांची कारकीर्द, मोगल शाहीचा अंत, मराठी सत्तेचा उदय, पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास या सर्वांचा सविस्तरपणे अभ्यास करणार आहोत.

व्यापाराबरोबर युरोपियनांनी आपल्या वसाहती स्थापण्यास सुरुवात केली. राज्यकर्त्यांशी त्यांचे संघर्ष झाले त्यात ते यशस्वी होत गेले. पोर्तुगीज, डच लोकांनी व्यापार काबीज केलेला पाहून इंग्रजांनाही व्यापार काबीज करण्याची इच्छा झाली. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार हिंदुस्थानात सुरू झाला.

युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी, ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास, ब्रिटिशकालीन प्रबोधन, वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास आपण पुस्तक क्रमांक ३- 'वसाहतवादाचा पूर्वरंग' यात करणार आहोत.

पुस्तक पहिले

सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

प्रास्ताविक

मध्ययुगीन भारत (१२०६ ते १८५७) या अभ्यासक्रमातील 'सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)' हे पहिल्या क्रमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण पाच घटक आहेत.

गझनीचा सुलतान सबुलगीन याने भारतावर पहिला हल्ला केला. त्याकाळी भारतात छोटी-छोटी राज्ये होती. परंतु त्यांच्यात एकतेचा अभाव होता. गझनीने राज्य संपुष्टात आल्यावर महंमद घोरीने आपली सत्ता प्रस्थापित केली. आपसात संघर्ष चालूच असे. या सर्व वातावरणातून विविध सुलतानांनी राज्य केले, साम्राज्य वाढवले. या पुस्तकातील पहिला घटक- 'महंमद घोरीच्या स्वाऱ्या आणि गुलाम घराणे' यात आपण मध्ययुगीन कालखंडाची ऐतिहासिक साधने, दिल्लीची सुलतानशाही, कुतुबुद्दीन ऐबक, सुलतान बल्बनची कारकीर्द या सर्वांचा विचार करणार आहोत. बंगाल प्रांतात खिलजीचे वर्चस्व वाढीस लागले. सत्ता मिळताच त्याने साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अंगीकारले. परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी कठोर नियम केले. अमिरांची मालमत्ता काढून घेतली. त्याने काही उपाययोजना, सुधारणा केल्या. परंतु त्याचबरोबर हिंदूविरुद्ध काही कायदेही केले. त्यानंतर अल्लाउद्दीन खिलजी गादीवर बसला. त्याने बाजारपेठ, परराष्ट्र धोरण या क्षेत्रांत मोठे काम केले. नहरूल धोरण आखले. जलालुद्दीन फिरोझ खिलजी, अल्लाउद्दीनची कारकीर्द, दक्षिणेतील विजय यांचा अभ्यास आपण घटक क्रमांक २ - 'खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)' यात करणार आहोत.

गियासुद्दीन तुघलक शाह पूर्वी गुलाम होता. तो आपल्या कर्तबगारीने वर चढला. परिस्थितीचा फायदा घेऊन सुलतान झाला. त्याने राज्यात अनेक सुधारणा केल्या. भ्रष्टाचाराला आळा घातला. पडीक जमिनी मशागतीखाली आणल्या, रस्ते बांधणी, पूल बांधणी केली. परंतु एका अपघातात त्याचा अंत झाला. त्यानंतर त्याचा मुलगा जोना याने महंमद नाव धारण केले व तो गादीवर बसला. त्याने महसूल सुधारणा अंमलात आणल्या. चलनव्यवस्थेत बदल केले. परंतु राजधानी स्थलांतरासारखे त्याचे काही निर्णय चुकले. सर्व प्रांतांवर नियंत्रण ठेवणे न जमल्याने त्याचे साम्राज्य घटत गेले. राज्यात बंडे उद्भवली. त्याच्यानंतर फिरोझ तुघलक गादीवर आला. त्याने राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे धोरण स्वीकारले. जुने कायदे रद्द केले, जमिनीचे मोजमाप केले, परराष्ट्रीय धोरण आखले. त्याच्या काळात राज्यात भरभराट झाली. परंतु त्याचे काही निर्णय चुकले. या पुस्तकातील तिसरा घटक- 'तुघलक घराणे (१३२०-१४१४)' यात आपण गियासुद्दीन शाह, महंमदबिन तुघलक, फिरोझ तुघलक यांच्या कारकिर्दीचा अभ्यास करणार आहोत.

फिरोज तुघलकानंतर सर्व तुघलक दुर्बल निघाले. त्याचा फायदा बहलोल खान लोदी या पंजाबच्या पठाणाने घेतला व सत्ता बळकावली. सिकंदर लोदी, इब्राहिम लोदी यांनी अनुक्रमे बहलोलनंतर सत्ता उपभोगली. त्याच्या कारकिर्दीत बंडे निर्माण झाले. कडक उपायांनी जनता नाराज झाली. बाबर आणि इब्राहिम यांच्यात पानिपतचे युद्ध झाले.

लोदी साम्राज्याचा अभ्यास आपण 'लोदी घराणे १४५१-१५२६' या चौथ्या घटकात करणार आहोत. महंमद तुघलकाला दक्षिणेत आपले साम्राज्य उभारण्यात यश आले नाही. परंतु त्या काळात दक्षिणेत बहामनी व विजयनगरचे राज्य उदयास आले. याशिवाय वऱ्हाडची इमादशाही, अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही अशा अन्य शाह्या उदयास आल्या. बहामनी व अन्य शाह्यांबरोबर सतत युद्ध, संघर्षांच्या घटना घडत गेल्या. तालिकीरच्या लढाईत विजयनगर राज्याचा पराभव झाला. परंतु या लढाईचे अनेक महत्त्वाचे परिणाम घडून आले. परिस्थिती बदलली. स्वराज्याच्या स्थापनेची गरज निर्माण झाली.

विजयनगरचे राज्य, बहामनी राज्य आणि इतर शाह्या यांचा सविस्तर अभ्यास आपण घटक क्र. ५ 'विजयनगरचे राज्य आणि बहामनीचे राज्य व इतर शाह्या' यात करणार आहोत.

मध्ययुगीन भारत (इ.स. १२०६ ते १८५७) (HIS 281)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

- घटक १ : महंमद घोरीच्या स्वाऱ्या आणि गुलाम घराणे
- घटक २ : खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)
- घटक ३ : तुघलक घराणे (१३२०-१४१४)
- घटक ४ : लोदी घराणे (१४५१-१५२६)
- घटक ५ : विजयनगरचे राज्य आणि बहामनी राज्यातील शाह्या

पुस्तक २ : मोगल-मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)

- घटक १ : मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान
- घटक २ : मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत
- घटक ३ : मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार
- घटक ४ : पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास

पुस्तक ३ : वसाहतवादाचा पूर्वरंग

- घटक १ : युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पार्श्वभूमी (१७५७ पर्यंत)
- घटक २ : ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास
- घटक ३ : ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय
- घटक ४ : वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम

घटक १ : महंमद घोरीच्या स्वाऱ्या आणि गुलाम घराणे

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ मध्ययुगीन कालखंड : साधने, स्वरूप,

व्याप्ती आणि वैशिष्ट्ये

१.२.२ दिल्लीची सुलतानशाही

१.२.३ कुतुबुद्दीन ऐबकाचा उदय (१२०६-१२१०)

१.२.४ सुलतान बल्बनची कारकीर्द (१२६६-१२८७)

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.४ सारांश

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मध्ययुगीन कालखंडातील ऐतिहासिक साधने, मध्ययुगीन कालखंडाचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ मध्ययुगीन कालखंडाची व्याप्ती व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
- ★ दिल्लीच्या सुलतानशाहीपूर्वी भारतातील परिस्थिती स्पष्ट करता येतील.
- ★ तराईच्या पहिल्या व दुसऱ्या लढाईची कारणे व परिणाम स्पष्ट करता येतील.
- ★ कुतुबुद्दीन ऐबक, सुलतान शम्सुद्दीन इतमलश यांच्या राजवटीबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ सुलताना रझियाच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.
- ★ बल्बनच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक कालखंडाचे तीन विभाग कल्पिले गेलेले आहेत; प्राचीन,

मध्ययुग आणि अर्वाचीन युग. हिंदुस्थानचा इतिहास, युरोपियन इतिहासाहून पुष्कळसा भिन्न आहे. असे असले तरी हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने प्राचीन, मध्य आणि अर्वाचीन असे विभाग पाडलेले आहेत. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकात आपण अभ्यासणार आहोत.

सलतनत ते विजयनगर या ऐतिहासिक घटनांचा कालावधी अभ्यासक्रमानुसार इ. स. १२०६ ते १५२६ असा घेतलेला आहे. हिंदुस्थानवर या काळात झालेल्या परकीयांच्या स्वाऱ्या, त्याचे हिंदुस्थानवर झालेले परिणाम तसेच सुलतानशाहीची स्थापना, सत्तेवर वेगवेगळे आलेले सुलतान त्यांच्या कारकिर्दीतील उलाढालींचा अभ्यास लक्षात घेतलेला आहे. दिल्लीच्या सुलतानशाहीच्या स्थापनेपूर्वीची हिंदुस्थानातील परिस्थिती, महंमद घोरीच्या भारतावरील स्वाऱ्या, त्याची कारणे व परिणाम याचे संक्षिप्त विवेचन घटक-१च्या सुरुवातीला पाहावयाचे आहे. त्यानंतर गुलाम घराणे संस्थापक व या घराण्यातील प्रमुख सुलतानांची कारकीर्द या घटकात पाहावयाची आहे.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ मध्ययुगीन कालखंड : साधने, स्वरूप, व्याप्ती आणि वैशिष्ट्ये

या कालखंडासंदर्भातील साधने म्हणजे सुलतानांच्या दरबारातील लेखकांनी लिहिलेले शहानामे, तवारिखा, काव्ये इत्यादी. त्यात तत्कालीन दरबाराची वर्णने, सत्तेवर असलेल्यांची धोरणे, त्यांच्या स्वाऱ्या, कारकिर्दीतील घटना लिहून ठेवलेली माहिती आढळते. तुर्की आणि फारसी लेखकांनी लिहिलेले ग्रंथ, वृत्तांत ही संदर्भ साधने या कालखंडासंदर्भात आढळतात. इ. स. १०२२मध्ये अलबेरुणी भारतात आला. येथील वास्तव्यात त्याने भारताच्या निरनिराळ्या प्रदेशांमध्ये प्रवास केला. काही विषयांचा अभ्यास केला. आलेले अनुभव लिहून ठेवले. काही संस्कृत ग्रंथांचे त्याने अरबी भाषेत भाषांतर केले ही त्याची महत्त्वाची कामगिरी म्हणता येते.

फारसी भाषेत भारतासंदर्भात ग्रंथ लिहिणारा दुसरा प्रसिद्ध लेखक म्हणजे खुसरौ. त्याला फारसीबरोबर अरबी, तुर्की आणि हिंदी या भाषाही चांगल्या अवगत होत्या. खिलजी

घराण्याच्या सुलतानाच्या दरबारी तो कवी होता. अलाउद्दीन खिलजीने देवगिरीवर स्वारी केली, तेव्हा त्या स्वारीबरोबर खुसरौ होता असा उल्लेख आढळतो. खुसरौने अलाउद्दीन खिलजी आणि महंमद तुघलक यांच्या काळातील सामाजिक स्थिती, राज्यकारभार, धार्मिक चालीरिती यांचे वर्णन केलेले आहे. त्या काळातील हिंदू आणि मुसलमान यांचे संबंध, त्या वेळचे साहित्य, संगीत, भाषा, कला, इत्यादींसंबंधी माहिती लिहून ठेवलेली आहे.

परदेशी प्रवाशांमध्ये इब्न बतूतच्या प्रवासवर्णनाचा प्रथम उल्लेख केला जातो. हा प्रवासी भारतात चौदा वर्षे होता. दिल्लीत तो इ. स. १३३४ ते १३४२ या काळात होता. त्याने केलेल्या प्रवासवर्णनातून तत्कालीन भारतातील समाज, आर्थिक जीवन, न्यायदान पद्धती, लष्करी व्यवस्था, इत्यादी माहिती मिळते.

चौदाव्या - पंधराव्या शतकात इटालियन प्रवासी मार्कोपोलेत, निकोलो कांटी हे भारतात आले होते. त्यांनी लिहून ठेवलेल्या अनुभवातून बरीच माहिती भारताच्या या कालखंडासंदर्भात मिळते. इ.स. १०२४ पासून पुढे इतिहासविषयक नोंदी असलेले लेखन सलगपणे आढळत नाही. सुलतानांच्या काळातील घटना, त्यांचा कारभार, घटनाक्रम, कालमान यासंदर्भात ऐतिहासिक स्वरूपाच्या नोंदी देशी भाषेत उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे भारतीय साधनांच्या आधारे आणि भारतीय समाजाच्या दृष्टिकोनातून इतिहासात नोंद घेतली गेली नाही, असा दृष्टिकोन आढळतो.

इ.स. १२०० नंतर भारतावर तुर्कीची आक्रमणे होत गेली. पंजाब, उत्तर भारतात त्यांची सत्ता स्थिर होत गेली. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस अलाउद्दीन खिलजीने प्रथम दक्षिण भारतावर स्वारी केली आणि मुसलमानी सत्तेचे क्षेत्र नर्मदा नदीच्या दक्षिणेकडे वाढीस लागले. तुघलक घराण्याच्या काळात या सत्तेचा दक्षिणेतील विस्तार वाढत गेला. इ.स. १३४७ ते इ.स. १६८६ या जवळजवळ साडेतीनशे वर्षांच्या काळात प्रथम बहामनीचे राज्य आणि त्यानंतर त्या राज्यातून फुटून निघालेल्या पाच सुलतानी राजवटी यांनी दक्षिण भारतात बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. या सुलतानांना खंबीरपणे प्रतिकार करण्याचे कार्य विजयनगरच्या राजांनी इ.स. १३६५ पासून केले. शेवटी सुलतानांच्या संयुक्त स्वारीला इ.स. १५६४मध्ये प्रतिकार करता न आल्याने विजयनगरचा पराभव झाला.

तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून भारतात तुर्की सुलतानांची सत्ता वाढत गेली. तर भारतातील स्वतंत्र हिंदू राजांची सत्ता संपुष्टात येत गेली. मुसलमानी राजवटीचे राजकीय जीवनावर जसे परिणाम दिसून आले तसेच धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनावरही दिसून आले. या संदर्भात

जगप्रसिद्ध इतिहास लेखक विल ड्युरंट याने आपल्या “स्टोरी ऑफ सिव्हिलायझेशन” या ग्रंथात म्हटले आहे “मुसलमानांनी भारत जिंकण्याची घटना म्हणजे इतिहासातील बहुधा सर्वात मोठ्या रक्तरंजित घटनेची दीर्घ कथाच म्हणावी लागेल. ती सर्व कथा अत्यंत क्लेशदायक वाटावी अशीच होती. त्यात नैतिक भाग असा कोणताही नव्हता. मानवी संस्कृतीच्या नीतिमार्गावरील तो एक अत्यंत विकृत असा पुरावा म्हणून दाखविता येईल. स्वातंत्र्य, संस्कृती, शांतता या शब्दांना कसलाही अर्थ राहू नये, असेच जणू आक्रमकांचे त्या वेळचे धोरण होते. आक्रमकांच्या पाशवी कृत्यांमुळे आणि रानटी वर्तनाने मानवी संस्कृती कोणत्याही क्षणी उलथून पडावी असेच त्या घटनांचे स्वरूप होते.”

१.२.२ दिल्लीची सुलतानशाही

(अ) दिल्लीच्या सुलतानशाहीच्या स्थापनेपूर्वीची भारतातील परिस्थिती

गझनीचा सुलतान सबुलगीन याने भारतावर पहिला हल्ला केला. तो पंजाबच्या जयपाल या राजावर. हे राज्य हिंदुकुश पर्वतापासून ते चिनाब नदीपर्यंत होते. यास ‘हिंदुशाही राज्य’ असे म्हणत, शेवटी महंमद गझनीने या राज्यावर आपला ताबा मिळविला. अजमेर व दिल्ली या प्रदेशात चौहान या रजपूतवंशीय राजांचे राज्य होते. या घराण्यात मोठे पराक्रमी राजे होऊन गेले. या राज्याप्रमाणेच कनोजचे गढवाल राज्य प्रसिद्ध होते. या दोघांमध्ये वैमनस्य होते. कनोजवर जयचंद राठोड हा राजा राज्य करीत होता. गोरखपूर व त्रिपुरी या ठिकाणी कलचुरींची राज्ये होती. दहाव्या शतकात गुजरातमध्ये चालुक्य ऊर्फ सोळंकी या रजपूत राजवंशाची स्थापना झाली होती. अशा प्रकारे अनेक छोटी छोटी राज्ये उत्तर भारतात होती. त्यांच्यात एकीचा अभाव होता. आपापसात सदैव संघर्ष चालू असे याचा फायदा परकीय आक्रमकांना घेता आला.

(आ) गुलाम घराणे (१२०६ - १२८८)

(१) महंमद घोरी आणि कुतुबुद्दीन ऐबक : बाराव्या शतकात गझनीचे राज्य संपुष्टात आल्यानंतर तेथे महंमद घोरीने आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्यानंतर त्याने राज्यविस्तार सुरू केला. त्याला संपत्तीची हाव होती. त्यासाठी त्याने भारताकडे आपले लक्ष वळविले. मुलतान, सिंध, पंजाब, ताब्यात आल्यावर पुढे सरकण्यासाठी त्याने प्रयत्न केले. तेव्हा दिल्ली-अजमेरचा रजपूत राजा पृथ्वीराज चव्हाण याच्याशी संघर्ष अपरिहार्य ठरला. त्यातूनच तराईच्या लढाया झाल्या.

(२) तराईची पहिली लढाई (११९१) : पृथ्वीराज चव्हाणने (चौहान) वरील परिस्थिती लक्षात घेऊन सर्व रजपूत राजांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. पृथ्वीराज हा रजपुतांचा एक

प्रबळ राजा होता. त्याच्याबद्दल कनोजच्या जयचंद राठोडच्या मनात असूया होती. त्यामुळे युद्धाच्या वेळी त्याने पृथ्वीराजला साहाय्य केले नाही. सन ११९१ मध्ये स्थानेश्वरजवळ तराई येथे पृथ्वीराज व महंमद घोरी यांच्यात मोठी लढाई झाली. त्यात महंमद घोरीचा पराभव झाला. पृथ्वीराजने उदारमनाने त्यास जीवनदान दिले.

तराईच्या पहिल्या लढाईत पृथ्वीराजाचा विजय झाला. परकीयांच्या स्वाऱ्या ज्या झाल्या त्यातील हा विजय म्हणजे 'पहिला विजय' म्हटला जातो. या लढाईस 'तलावडीची लढाई' असेही म्हटले जाते. या लढाईने पृथ्वीराजाचे वर्चस्व वाढीस लागले. ते जयचंद राठोड यास आवडले नाही. दोघांत वैरभाव आणखी वाढीस लागला.

(३) तराईची दुसरी लढाई (११९२) : तराईच्या पहिल्या लढाईतील पराभवानंतर महंमद घोरी स्वस्थ बसला नाही. या पराजयाचा सूड घेण्यासाठी त्याने मोठी तयारी केली. पृथ्वीराजविरोधी जे रजपूत राजे होते त्यांच्याशी त्याने गुप्तपणे संधान बांधले. इ.स. ११९२ मध्ये त्याने पुन्हा भारतावर स्वारी केली. महंमद घोरीची ही भारतावरील पाचवी स्वारी होती. रजपुतांनी या स्वारीला तोंड देण्यासाठी तयारी केली. यासंदर्भात फरिस्ताने म्हटले आहे - 'रजपुतांच्या सैन्यात पाच लक्ष घोडे, तीन हजार हत्ती आणि मोठे पायदळ होते. १५० रजपूत राजे एकत्र आले होते.'

रजपुतांच्या या अफाट सैन्यबळाला घोरीला तोंड देता येणार नाही असे चिन्ह दिसत होते. परंतु प्रत्यक्ष युद्ध सुरू झाल्यानंतर रजपूत सैन्याचा पाठलाग सुरू झाला असता घोरीने रजपूत सैन्य निर्धास्त विखुरलेले पाहून एकदम आक्रमक चढाई केली. त्यात रजपुतांचा पराभव झाला.

दिल्लीचा सेनापती चामुंडराय, हमीर हाडा तसेच अनेक रजपूत राजे या युद्धात ठार झाले. पृथ्वीराज शत्रूच्या हाती सापडला.

(४) लढाईचे परिणाम : महंमद घोरीने पृथ्वीराजाचे मागील उपकार लक्षात न घेता ते विसरून त्याला ठार केले. (११९२). पृथ्वीराजाचा हा पराभव समस्त रजपुतांना जबरदस्त धक्का होता. यानंतर रजपुतांना एकत्र करू शकणारा प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा असा एकही राजा रजपुतांमध्ये उरला नाही.

तराईची दुसरी लढाई, म्हणजे भारतातील मुसलमानी रियासतीच्या कालखंडातील एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला. घोरीचा राज्यविस्तार यानंतर वाढीस लागला. दिल्लीचे द्वार त्याच्यासाठी खुले झाले.

मुसलमानांनी केलेल्या आक्रमणास मागे हटविण्याचा रजपुतांनी केलेला हा शेवटचा जोराचा प्रयत्न ठरला.

महंमद घोरीजवळ कुतुबुद्दीन ऐबक नावाचा अत्यंत शूर व विश्वासू सेनानी होता. त्यास घोरीने दिल्लीस आपला सुभेदार

म्हणून नेमले आणि तो गझनीस परतला. भारतात सुभेदार म्हणून काम करताना कुतुबुद्दीन ऐबकाने दिल्ली, चित्तोड जिंकून घेतले. घोरीने सन ११९४ मध्ये पुन्हा भारतावर स्वारी करून अपरंपार लूट जमा केली. धनाढ्य शहरे लुटली. देवळातील मूर्ती नष्ट केल्या. हिंदूंची मंदिरे पाडून त्या जागी मशिदी आणि मदरसा बांधल्या. नंतर कुतुबुद्दीनसमवेत कनोज आणि बनारसचा राज्यकर्ता जयचंदचा पराभव केला. तेव्हा राठोड वंशातील राजांनी दुसरीकडे जोधपूर येथे नवे राज्य स्थापन केले.

(इ) रजपुतांच्या पराभवाची कारणमीमांसा

पराक्रमाची व शौर्याची मोठी परंपरा असणाऱ्या रजपुतांना तुर्की, आक्रमणासमोर माघार घ्यावी लागली. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येतात.

(१) राज्यांत विभागणी

तुर्की आक्रमणाच्या काळात भारतात अनेक छोटी छोटी राज्ये होती. त्यामुळे उत्तर भारत अनेक लहान लहान राज्यात विभागला गेलेला होता. त्यांच्यात एकीचा अभाव होता. आपापसात वैर होते. आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी एकमेकांशी ही राज्ये लढत होती. त्यातच त्यांची मोठी शक्ती खर्च होत होती. परकीय आक्रमण रोखण्याच्या दृष्टीने एकत्रितपणे लढण्याचा त्यांच्यात प्रयत्न झाला नाही.

(२) राष्ट्रीय भावनेचा अभाव

विविध राज्यांत राष्ट्रीय भावनेचा अभाव होता. रजपूत पराक्रमी होते पण त्यांनी संयुक्तपणे लढा दिला नाही. तुर्कांचे आक्रमण म्हणजे आपल्या सर्व देशावरील आक्रमण असे त्यांना वाटत नव्हते. त्यामुळे मजबूत केंद्रसत्ता निर्माण होऊ शकली नाही. परकीयांना त्याचा फायदा मिळाला.

(३) राजकीय डावपेचाचा अभाव

रजपूत दिलेले वचन पाळणारे होते. ते कुटिल राजनीतीपासून दूर राहिले. त्यामुळे शत्रूला त्याचा फायदा मिळाला. युद्धात केवळ पराक्रम उपयोगी ठरत नाहीत तर राजकीय डावपेच खेळता आले पाहिजेत तसेच ते ओळखता आले पाहिजेत. या विचारांपासून ते दूर राहिले होते.

(४) खड्या सैन्याचा अभाव

तुर्कांचे स्वतःचे खडे सैन्य होते. रजपुतांकडे तसे सैन्य कमी असल्याने त्यांना युद्धप्रसंगी सरदारांवर अवलंबून राहावे लागे. हे सैन्य प्रशिक्षित नसे. त्यामुळे सैन्याच्या हालचालीवर मर्यादा येत. शिवाय रजपूत सैन्यामध्ये पायदळाचा भरणा जास्त होता तर तुर्कांच्या सैन्यामध्ये घोडदळावर जास्त भर होता. त्यामुळे त्यांच्या हालचाली जलद होत.

(५) धोरणाचे बचावात्मक स्वरूप

सैन्याच्या तुकड्या करताना राखीव सैन्याची सोय तुर्कांच्या

सुरुवातीच्या आयुष्यात इलतमश सुफी संतांच्या संपर्कात आलेला होता. बदाऊन येथे त्याच्या दरबारी सुफी संतांना निमंत्रित केले होते. मोइनुद्दीन चिस्ती आणि कुतुबुद्दीन बहाकी यांना त्याने आपले गुरू मानले होते. एक चांगला प्रशासक म्हणून त्याने आपल्या राज्यविषयक धोरणाची निश्चिती केली. त्याला याकामी त्याच्या मंत्रिमंडळाची मोठी मदत झाली. त्याने मूर्तीचा विध्वंस करण्याचे थांबविले. हिंदुंबरोबर जर चांगले संबंध ठेवावयाचे असतील तर पूर्वीच्या आक्रमकांनी जे धोरण ठेवले होते. त्यात बदल करणे आवश्यक आहे हे त्याने लक्षात घेतले होते. त्याच्या या धोरणामुळे त्याची कारकीर्द शांततेत गेली. इलतमश हा पहिला मुसलमान राज्यकर्ता ठरला की ज्याने अशा प्रकारचे समजूतदारपणाचे धोरण ठेवले होते. प्रशासनात त्याची पकड मजबूत होती. त्यामुळे तो अनियंत्रित राज्यकर्ता बनला. विशेष म्हणजे मृत्युपूर्वी त्याला पुत्र असूनही त्याने रझिया या आपल्या मुलीस राज्याचा वारसदार म्हणून नेमले.

इलतमशने राज्याचे जे विभाग पाडले होते, त्याकडे तो स्वतः लक्ष देत असे. प्रशासनाचे जे पूर्वीचे विभाग म्हणजे इकत, जिल्हा, गाव यांप्रमाणे होते, तीच पद्धती त्याने पुढे चालू ठेवली. इकतमधील प्रमुखाला त्या प्रदेशात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याची जबाबदारी दिलेली होती. त्याच्या प्रशासन यंत्रणेसंदर्भात पुरेसे पुरावे उपलब्ध नसले तरी राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे त्याने प्रयत्न केलेले होते हे दिसून येते. त्याने जादा कर आकारणी लागू केली नव्हती. जेवढी जिल्ह्यातून वसुली केली जात होती, तेवढीच वसुली करण्यावर त्याने भर दिलेला होता.

इलतमश कलेचा व विद्वत्तेचा भोक्ता होता. त्याने विद्वानांना आश्रय दिला. कलेला उत्तेजन दिले. तबकत -इ-नसिरी या ग्रंथाचा लेखक मिन्हाज-अस्-सिराजने म्हटले आहे की, त्याच्या दरबारी अनेक विद्वान होते. मंगोलाकडून हाकलून दिलेले अनेक विद्वान त्याच्या आश्रयाला आले होते. त्यात अमीर खुसरौचे वडील एक प्रमुख होते.

इलतमशने जी बांधकामे केली त्यात कुतुबमिनारचे बांधकाम इ.स. १२३२मध्ये पूर्ण केले. अनेक सुंदर मशिदी बांधल्या. त्यातील अजमेरची उल्लेखनीय मशीद आहे. त्याची स्वतःची दिल्ली येथील कबर म्हणजे कला-कौशल्याचा एक उत्तम नमुना म्हटला जातो.

इलतमशने दिल्ली हीच राजधानी केली होती. मुसलमान लोक राज्ये कमावीत कोठेही गेले तरी मूळ इस्लामचेच आपण अंश आहोत असे दाखविण्यास फार उत्सुक असत. म्हणूनच इलतमशने बगदादच्या खलिफाकडून स्वतःसाठी बादशाही वस्त्रे आणविली. इ.स. ११२९ मध्ये खलिफाच्या वकिलांनी त्याला खलिफाच्या आदेशाप्रमाणे हिंदुस्थानचा स्वतंत्र सुलतान म्हणून घोषित केले. इलतमशने अनेक नवीन किताब आपल्या नावाला जोडले. नाणी पाहून त्यावर अरबी भाषेत ते किताब

खोदविले. अरबी लिपीत नाणी पाडून ती चलनात आणणारा इलतमश हा पहिला सुलतान म्हटला जातो. त्याने पाडलेले चांदीचे नाणे 'टंका' हे १७५ ग्रॅमचे होते.

इलतमश उत्साही शूर योद्धा होता. त्याचे निःपक्षपातीपणाचे धोरण असे. स्वतःच्या कर्तृत्वावर चढत तो सुलतानशाहीच्या पदापर्यंत पोहोचला. दूरदृष्टीपणाने त्याने आपल्या राज्याची उभारणी केली. तो खऱ्या अर्थाने सुलतान होता असे म्हटले जाते. इ. स. १२३६ मध्ये इलतमश मरण पावला.

(७) **रुकनुद्दीन फिरोजशहा (१२३६) -** इलतमशच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षे राज्यात पुष्कळ अंदाधुंदी माजली. रुकनुद्दीन हा इलतमशचा वडील मुलगा होता. त्याने इलतमशच्या मृत्यूनंतर रुकनुद्दीन फिरोजशहा हे नाव धारण करून इ. स. १२३६ मध्ये गादीवर बसला. परंतु तो अत्यंत दुर्वर्तनी, विलासी होता. त्याच्या ऐवजी त्याच्या आईच्या हातात राज्याचा कारभार होता. ती दुष्ट होती. दरबारच्या लोकांना त्या दोघांचा वीट आला. शेवटी त्यांनी इलतमशची मुलगी रझिया हिच्या हाती सर्व राज्यकारभार देऊन रुकनुद्दीनला कैद केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न ?

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) महंमद घोरीचा कुतुबुद्दीन ऐबक हा एक हुशार गुलाम होता. ( )
- (२) कुतुबुद्दीन ऐबक हा दिल्लीचा पहिला सुलतान होता. ( )
- (३) कुतुबुद्दीनने आपल्या सत्तेचा फारसा विस्तार केला नाही. ( )
- (४) कुतुबुद्दीनने मुत्सद्दीपणाने भारतात सुलतानशाहीचा पाया रचला. ( )
- (५) इलतमशच्या कारकिर्दीत मोगल लोकांचा हिंदुस्थानात प्रथम शिरकाव झाला. ( )
- (६) इलतमशाने प्रयत्न हिंदुस्थानात राज्य करायचे असेल तर हिंदुबरोबर समजूतदारपणा, जुळवून घेण्याचे धोरण ठेवावे हे प्रथम जाणले. ( )
- (७) इलतमशाने त्याला पुत्र असूनही आपल्या रझिया या मुलीस राज्याचा वारसदार म्हणून नेमले. ( )

(८) **सुलताना रझिया (१२३६-१२४०) -** रुकनुद्दीन फिरोजशहाला कैद केल्यानंतर रझियाने लष्करी अधिकाऱ्यांच्या

मदतीने राज्यारोहण केले. फिरोझ आणि त्यांच्या आईचा मृत्यू कैदेत असतानाच झाला. दिल्लीच्या तख्तावर बसलेली रझिया ही एकमेव स्त्री सुलतान होय. ती मर्दानी पोशाख करून हत्तीवर स्वार होई आणि प्रत्यक्ष युद्धात सैन्याचे नेतृत्व करी. तिच्या ठिकाणी राज्यकारभार कौशल्य, हुशारी आणि मुत्सद्दीपणा हे गुण होते.

(९) रझिया सुलतानची कामगिरी - रझिया सुलतानाला राज्यकारभार हाती घेतल्यानंतर अनेक प्रसंगांना सामोरे जावे लागले. बदाऊन, सुलतान, हान्सी आणि लाहोरच्या सुभेदारांनी, तसेच वझीर निजाम-उल-मुल्कने रझियाला राजपदावरून हटविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. रझियाने यावर लगेच कार्यवाही सुरू केली. मात्र लष्कारातील कमकुवतपणा लक्षात घेऊन तिने युद्धप्रसंग टाळला. अशा प्रकारे एका स्त्रीने राज्य करण्याला जो विरोध निर्माण झाला होता, तो रझियाने मोठ्या मुत्सद्दीपणाने हाताळला.

रझियाने मलिक सलारी आणि कबीरखान यांच्याशी गुप्तपणे संधान बांधले. वझीर आणि मलिक कोची यांना तुरुंगात टाकण्याचे आश्वासन त्यांना रझियाने दिले. ही बातमी वझीर आणि मलिक यांच्या कानावर गेल्यामुळे तसेच त्यांना मदतीची शाश्वती नसल्यामुळे ते दोघे राजधानी सोडून निघून गेले. अशा प्रकारे रझियाने मुत्सद्दीपणाने डावपेच खेळल्यामुळे तिचे दरबारातील महत्त्व वाढीस लागले. तिने तिच्या बाजूच्या मंडळींना वरिष्ठ पदांच्या जागांवर नेमले. त्यात नैब वझीर, ख्वाजा मुहज्जबुद्दीन सैफुद्दीन ऐबक आणि कबीरखान ही प्रमुख मंडळी होती. तसेच उठावापासून लखनौतीचा सुभेदार तुघील तुघन खान हा दूर राहिल्यामुळे त्यालाही दरबारातील वरिष्ठ पदावर नेमले.

दरबारातील तुर्की अमिरांचे वाढते वर्चस्व होते. ते कमी करण्याच्या दृष्टीने तिने त्यांच्या जागांवर बिगर तुर्की लोकांना नेमण्यास सुरुवात केली. त्यातील जमालुद्दीन याकूत हा एक अँबिसिनियन अधिकारीही होता. अशा तिच्या मुत्सद्दी धोरणामुळे तुर्की अमीर आणि मलिक तिला वचकून राहू लागले. रझियाने आपल्या वडिलांप्रमाणे स्वतंत्रपणे कारभार बघण्यास सुरुवात केली. अनियंत्रित सत्ता प्रस्थापित केली. राजाला आवश्यक असे गुण रझियाच्या ठिकाणी होते. ती बुद्धीमान आणि धीट होती. एक 'स्त्री' असूनही तिच्या अंगी, पुरुषी गुण होते. वडील ज्या-ज्या वेळी राजधानी सोडून दूर जात त्या-त्या वेळी तिने कारभार पाहिलेला होता. हा अनुभव तिला पुढे उपयोगी ठरला.

रझियाने 'रझियासुद्दीन' म्हणजे 'धर्मभक्त' असा किताब घेतला होता. तिची कर्तृत्वशक्ती, न्यायचातुर्य व कार्यक्षमता अफाट होती. दरबारात ती 'मर्दानी' पोशाख करून बसत असे प्रत्येक काम स्वतः पाहून त्याचा निकाल करी. पूर्वीच्या

अनिष्ट प्रथा तिने बंद केल्या. कायद्यामध्ये सुधारणा केल्या. उमरावांना तिने संतुष्ट ठेवले होते. ती व्यवहारचतुर होती दिव्हीतील मुस्लिम सरदारांना एका स्त्रीने आपल्यावर राज्य करावे ही कल्पना सहन होत नव्हती. त्यामुळे ते सतत तिच्याविरुद्ध कारस्थाने व बंड करीत राहिले.

एका हबशी गुलामावर तिचे प्रेम होते. त्याला दरबारी लोकांचा विरोध झाला. त्यांनी बंड केले. त्यात तो हबशी मारला गेला. मग लोकांनी तिला आलतुनिया नावाच्या सरदाराच्या बंदोबस्तात ठेवले. शेवटी एका बंडात सरदारांनी तिला व तिच्या नवऱ्यास ठार केले (१२४०). मुसलमानी आमदानीत तीन स्त्रियांनी राजपद सांभाळले. त्यातील सुलताना रझिया ही पहिली सुलतान होती. दुसरी राजारुद्दर ही सन १२५०मध्ये इजिप्तची राणी होती तर तिसरी आबिश ही तेराव्या शतकात इराणमध्ये राज्य करीत होती. रझियाने अवघ्या साडेतीन वर्षांत साम्राज्य निर्माण केले. शेवटी झालेल्या युद्धात तिचा भाऊ शहजादा बहराम तिच्याविरुद्ध लढला होता.

(१०) मोइझ-उद्दीन बहराम शाह (१२४०-१२४२) - इलतमशचा पुत्र बहराम राज्य करण्यास योग्य नव्हता. ज्यांनी राजपद मिळवून देण्यास मदत केली. तेच त्याच्याविरुद्ध गेले. तेव्हा अनेकांना त्याने कपटाने ठार केले म्हणून दरबारी कटकारस्थाने होऊ लागली. सन १२४१मध्ये गझनीहून मोगल लोक लाहोरवर चालून आले. त्यांनी आसपासच्या प्रदेशात धुमाकूळ माजविला. पंजाबचा सुभेदार पळून गेल्याने बहरामने यखत्यारुद्दीन नावाच्या दिवाणाला फौज देऊन लाहोरच्या बंदोबस्तास पाठविले. त्याने मोगलांना घालवून दिले. परत आल्यावर त्याने सुलतानाला ठार केले (मे १२४२).

(११) अलाउद्दीन मसूद (१२४२-१२४६) - हा इलतमशचा नातू व रुकुनुद्दीनचा मुलगा. याच्या काळात 'नायब' ची जागा पुन्हा निर्माण करून त्या जागी मलिक कुतुबुद्दीन हसनची नेमणूक करण्यात आली. या काळात बल्बनच्या नेतृत्वाखाली अनेक तरुण तुर्क एकत्रित होत गेले. पुढे ते प्रबळ बनले. इलतमशच्या दुसऱ्या मुलाने मसूदविरुद्धी कारस्थान केले. मसूद क्रूर व विलासी होता. त्याचे राज्यकारभारात लक्ष नव्हते. शेवटी दरबारी लोकांनी त्याला पदच्युत करून त्याचा चुलता नासिरुद्दीन याच्याकडे राजपद दिले. मसूद मरेपर्यंत कैदेत होता.

(१२) नासिरुद्दीन महमूद (१२४६-१२६५) आणि बल्बन - नासिरुद्दीन महमूद हा इलतमशचा धाकटा मुलगा. हा लहान असतानाच इलतमशने त्याला बंगालच्या कारभारावर नेमले होते. पुढे मसूदने दुसऱ्या कामावर नेमले. ते त्याने चांगल्या रितीने पार पाडले होते. तो कुराणाच्या नकला करून त्या विकून त्यावर आपला निर्वाह करी. हा उद्योग त्याने शेवटपर्यंत चालू ठेवला होता. त्याची राहणीदेखील साधी होती. तो

स्वतःला राज्याचा संरक्षक समजत असे. मालक म्हणून मानत नसे. त्यामुळे स्वतःच्या खर्चाचा भार राज्यावर लादणे त्याला पटत नव्हते. एकूण त्याची कारकीर्द बरीच सुखावह झाली. त्याने कित्येक बंडखोर जुने सरदार होते त्यांना काढून टाकून त्या जागी त्याने योग्य माणसे नेमली. वायव्य दिशेकडे लष्करी बंदोबस्त ठेवला. यमुना नदीच्या खोऱ्यातील जी छोटी-छोटी राज्ये होती ती जिंकून घेतली. माळवा जिंकला. बुंदेलखंडातील नरवारच्या राजाने प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. तो त्याने मोडून काढला. १२५८ मध्ये मेवाड आणि राजपुतान्यात जी बंडे उद्भवली होती ती त्याने मोडून काढली. चंगीझखानाचा नातू हलाकू इराणवर राज्य करीत होता. त्याचा वकील दिल्ली दरबारी आला असता सुलतानाने मोठा दरबार भरविला. त्या वेळी अनेक मांडलिक राजे हजर होते. त्याने आपले राज्य बळकट करण्यासाठी एकनिष्ठ व्यक्तींना वरच्या पदावर नेमले होते. त्यात बल्बन 'नायब' पदावर होता. शेवटी सन १२६६ मध्ये आजरपणामुळे नासिरुद्दीन मरण पावला.

(१३) बल्बनचा उदय आणि त्याचा वाढता प्रभाव - तुर्की इलबारी कुटुंबात बल्बनचा जन्म झालेला होता. मंगोलाच्या आक्रमणाच्या वेळी तो पकडला गेला. आणि बसल्याच्या खवाजा जमालउद्दीनला विकला गेला. त्याने पुन्हा इलतमशाला विकल्याने बल्बन इलतमशच्या ताब्यात होता. रझिया सुलतानच्या काळात त्याला अमीर -इ-शिकार या पदावर नेमले होते. नंतर तो हान्सीचा सुभेदार बनला. अशा प्रकारे गुलाम म्हणून इलतमशकडे आल्यापासून त्याच्या कर्तबगारीला वाव मिळाला. या संदर्भात एक आख्यायिका सांगितली जाते. बल्बन बुटका आणि कुरूप होता. त्यामुळे त्याला कोणी विकत घेईना. तेव्हा बल्बन अलतमशाला म्हणाला - "महाराज हे सर्व लोक आपण कशासाठी विकत घेतले?" तेव्हा सुलतान म्हणाला, "ते माझ्या उपयोगी पडतील म्हणून". तेव्हा बल्बन चटकन म्हणाला, 'मग मलाही घ्या. मीसुद्धा आपल्या उपयोगी पडल्याशिवाय राहणार नाही.' हे त्याचे उत्तर ऐकून सुलतान खूश झाला आणि त्याने बल्बनला विकत घेतले.

(१४) सर्व सत्ताधारी बल्बन आणि नासिरुद्दीनचा मृत्यू - हिंदूंची बंडे मोडण्यात बल्बन प्रसिद्धीस आला. रूकनुद्दीनच्या वेळी तो पंजाबच्या कामगिरीवर होता. सुलतान रझियाच्या विरुद्ध कट झाला त्यात हा सामील असल्याने कैद व्हावे लागले. काही दिवसांनी त्याची सुटका झाली. बहरामच्या कारकिर्दीत हान्सी व रेवारी या दोन प्रांतांचा कारभार तो बघत होता. या वेळी जी बंडे उद्भवली होती ती त्याने यशस्वीपणे मोडून काढली. त्यामुळे तो जास्त प्रसिद्धीस आला. मसूदच्या कारकिर्दीत अमीर हजीबचे काम त्याच्याकडे सोपविण्यात आले होते. नासिरुद्दीनच्या काळात तो प्रधान बनला. परंतु प्रत्यक्षात राज्याचे काम तोच पाहात होता.

सुरुवातीच्या काळात बल्बनने दहशत बसविण्याकरिता

कडक धोरण ठेवले होते. पुढे न्याय आणि शहाणपणा याबद्दल त्याची ख्याती पसरली. अपराध्यास कडक शिक्षा व चांगल्या कामगिरीस बक्षीस देण्यास तो तत्पर होता. असे असले तरी स्वजातीकडे त्यांचा कल जास्त होता. भरवशाच्या आणि अधिकाराच्या जागेवर कोणाही हिंदूंची नेमणूक करू नये असा त्याने सक्त नियम केला होता. भारतीय मुसलमानांनी सत्ता हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बल्बनच्या धोरणामुळे त्यांना यश आले नाही. अशा प्रकारे बल्बनची अनियंत्रित सत्ता वाढीस लागली. नासिरुद्दीनचा प्रभाव कमी होत गेला.

बल्बनसमोर तीन उद्दिष्टे होती (१) मुसलमानांची बंडे पूर्णपणे मोडून काढणे (२) हिंदूंची बंडाळी मोडणे (३) वायव्येकडून मंगोलाना पूर्णपणे दूर ठेवणे, ही उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी त्याने कडक, दडपशाहीच्या धोरणाचा अवलंब केला. थोडक्यात त्याने 'लोह आणि रक्त' नीतीचा अवलंब केला. सन १२५५ मध्ये जेव्हा सिंधू व अवधमध्ये तुर्की सुभेदारांनी उठाव केला तेव्हा तो कडकपणाने मोडून काढण्यात आला. यानंतर बल्बन हिंदूंचा कायम बंदोबस्त करण्यासाठी वळला. चिवटपणे झुंज देत काही महिने हा संघर्ष चालला होता. त्यात यश मिळाल्यानंतर बल्बन राजपुतांकडे वळला. रणथंभोर, मारवाड, कलिंगर, ग्वाल्हेरकडे मोहिमा काढल्या. त्या वेळी विसरणे १२,००० हून अधिक लोकांच्या कत्तली झाल्या. त्याचा हा क्रूरपणा लोकांना विसरणे शक्य झाले नाही, इतका तो भयंकर संहार होता. सन १२५७ मध्ये बल्बनने वायव्येकडून होणाऱ्या मंगोलाच्या स्वाऱ्यांना प्रखरतेने तोंड दिले. अशा प्रकारे बल्बनच्या हाती सत्ता केंद्रित होत गेली. सन १२६६ मध्ये नासिरुद्दीनचा मृत्यू झाल्यानंतर बल्बन सुलतान झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) दिल्लीच्या तख्तावर बसलेली रझिया ही एकमेव स्त्री सुलतान होय. ( )
- (२) रझियाने युद्ध टाळून मुत्सद्दीपणाने अनेक प्रश्न सोडवले. ( )
- (३) रझियाने आपल्या वडिलांप्रमाणे स्वतंत्र राज्यकारभार केला. ( )
- (४) रझियाने पूर्वीचे कायदे व अनिष्ट प्रथा यांवर कोणतेही उपाय योजले नाहीत. ( )
- (५) नासिरुद्दीन महंमद स्वतःच्या चरितार्थाचा खर्च राज्यावर टाकत नसे. ( )
- (६) बल्बनने हिंदूंची बंडे मोडून काढली. ( )

- (७) बल्बनने स्वतःच्या मर्जीनुसार राज्यकारभार केला. न्याय व समजूतदारपणा यास तिलांजली दिली. ( )

१.२.४ सुलतान बल्बनची कारकीर्द (१२६६-१२८७)

नासिरुद्दीन महमूद यास मूल नसल्यामुळे त्याचा या काळापर्यंत कार्यरत असलेला वजीर बल्बनला राज्य मिळाले. अर्थात मृत्यूपूर्वी नासिरुद्दीनने त्याला आपला वारस म्हणून नेमले होते. यानंतर बल्बनने जवळजवळ वीस वर्षे राज्य केले. तथापि तुर्की अमीर आपल्याला बल्बनच्या बरोबरीचे समजत असल्यामुळे त्यांनी राजपदावर आपला हक्क सांगण्यास सुरुवात केली होती. तेव्हा बल्बनने त्यांना दूर करून आपला प्रभाव वाढविला.

बल्बनने सत्ता हाती आल्यानंतर दरबारात वचक बसवला. दरबारात विनोदाला आणि हसण्याला बंदी होती. त्याचा दरबार अत्यंत शिस्तीचा व भपकेदार होता. त्याचे अनुकरण इतर दरबारी मंडळींनी करण्यास सुरुवात केली. दिल्ली शहरात निरनिराळ्या तऱ्हेच्या संस्था स्थापन झाल्या. त्यात सुलतानाच्या अभिरुचीबरोबर त्याच्या डामडौली पद्धतीचेही त्यांनी अनुकरण केले. बल्बनची स्वारी मोठी थाटाची असे. त्याच्या स्वारीचे हत्ती भरजरी कपड्यांनी सजवले जात. त्याचा खाजगी लवाजमा हजार तातरे स्वारांचा होता. शस्त्रास्त्रे लखलखीत व मौल्यवान असत. इराण व अरबस्तानातून त्याच्यासाठी उमदे घोडे आणले जात. त्याच्या स्वारीपुढे पाचशे हलकारे नागण्या तलवारीनिशी धावत जात. मद्यपानास त्याने पूर्णपणे बंदी घातलेली होती. मद्यपान करून दुष्कृत्य करणाऱ्यास त्याने देहांताच्या शिक्षा दिल्या. अयोध्येचा सुभेदारसुद्धात्यातून सुटला नाही. त्याच्या या गुन्हाबद्दल बल्बनने त्याला सर्वदिखत पाचशे फटके मारून गुलाम म्हणून फिर्यादीच्या स्वाधीन केले.

(अ) चाळीस गुलामांच्या गटाचे उच्चाटन

सुलतानशाहीच्या काळात चाळीस गुलामांच्या गटाचा प्रभाव वाढीस लागला होता. बहराम आणि मसूद (रझियाचा भाऊ आणि भाचा) यांच्या काळात या चाळीस गटांचा प्रभाव परमोच्च कोटीला पोचलेला होता. त्यामुळे साम्राज्याचा विस्तार घटला. प्रशासनात लाचलुचपत, बेकायदेशीर कृत्ये वाढीस लागली. तुर्की मलीक आणि अमिरांनी सत्तेचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला. त्यांच्याकडे राजपद जाऊ शकले असते. परंतु त्यांच्या आपापसांतील संघर्षामुळे व द्वेषामुळे तसे घडले नाही. पुढे बल्बनने ही एकंदरीत परिस्थिती लक्षात घेऊन या चाळीस गुलामांच्या गटाचे उच्चाटन केले. त्यामुळे बल्बनचे विरोधक कमी झाले. त्याला आपले लक्ष पूर्णपणे प्रशासनाकडे देता येणे शक्य झाले.

(आ) बल्बनने केलेल्या सुधारणा व विजय

राजसत्तेला बळकटी येण्याच्या दृष्टीने आणि कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने बल्बनने राज्यात सुधारणा केल्या. सत्तेचे केंद्रीकरण केले. यामुळे सुलतान सर्व सत्ताधारी बनला.

तुर्की अमिरांवर पगडा बसविण्याच्या दृष्टीने बल्बनने न्यायदानाच्या क्षेत्रात काटेकोरपणा आणला. त्यात कोणालाही दया, माया ठेवली नाही. त्याच्या कारकिर्दीत घडलेल्या घटनांवरून याची प्रचिती येते. फिर्यादींना त्याने योग्य न्याय मिळवून दिला.

(१) प्रत्येक खात्याची पुनर्रचना : तुर्की अमिरांच्या आणि विरोधक हिंदू राजांच्या हालचालींवर पूर्णपणे लक्ष ठेवण्यासाठी बल्बनने संदेशवाहक, दूत किंवा हेरांच्या नेमणुका केल्या. 'ते केवळ सुलतानाशीच संबंधित होते. प्रांतिक सुभेदाराशी संबंध न ठेवता स्वतंत्रपणे सुलतानाला बातम्या पोचविण्याची कामगिरी हेरांकडे सोपवलेली होती. हे हेर म्हणजे सुलतानाचे 'डोळे आणि कान' म्हटले जात. जर हेराकरवी बातम्या वेळेवर पोहोचविण्यात दिरंगाई होती तर तो अक्षम्य गुन्हा ठरवला जाऊन त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा दिली जाई.

(२) सैन्याचे पुनर्संगठन : बल्बनने स्वतःच्या व राज्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने प्रबळ सैन्याची उभारणी केली. पायदळ आणि घोडदळावर या वेळेपर्यंत अमिरांच्या प्रमुख म्हणून नेमणुका केलेल्या होत्या. हे अमीर वृद्ध व अकार्यक्षम असे होते. तेव्हा बल्बनने त्यांना काढून टाकून त्याजागी विश्वासू आणि अनुभवी अमिरांच्या नेमणुका केल्या.

(३) बंडखोरांचा नायनाट : सैन्याची पुनर्रचना केल्यानंतर बल्बन बंडखोर आणि लुटारूंचा बंदोबस्त करण्याकडे वळला. या बंडखोरामुळे राजधानीत शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे कठीण जात होते. ती एक डोकेदुखी बनली होती. रात्रीच्या वेळी शहरात येऊन ते लोकांना त्रास देत. तेव्हा बल्बनने शहरालगत असलेली जंगले साफ केली. त्यामुळे लुटारू व बंडखोरांच्या लपण्याच्या जागा संपुष्टात आल्या. शिवाय दुपारच्या प्रार्थनेनंतर राजधानीचे पश्चिमेकडील प्रवेशद्वार बंद ठेवण्याचे आदेश दिले. बंडखोरांचा बंदोबस्त चोख व्हावा म्हणून बल्बन स्वतः पातियाला, भोजपूर, काम्पिल, जलाली, इत्यादी ठिकाणी काही महिने राहिला. त्याने केलेल्या या बंदोबस्तामुळे दिल्ली आणि बंगालच्या दरम्यान असलेल्या वाटा सुरक्षित झाल्या. बॅरन हा लेखक म्हणतो की - बल्बनच्या या कामगिरीमुळे पुढील साठ वर्षांपर्यंत या रस्त्यावरील लुटमार थांबली होती. बल्बनने राज्यातील या सुधारणांकडे पूर्णपणे लक्ष दिले होते. त्यामुळे नवे प्रदेश काबीज न करण्याचे धोरण ठेवले होते. आपल्या राज्यात चोख बंदोबस्त ठेवण्याकडे तो प्रयत्नशील राहिला.

(४) बंगालवर विजय - सुलतान बल्बनने त्याच्या कारकिर्दीतील अतिदूरची केलेली स्वारी म्हणजे बंगालची स्वारी होय. बंगाल प्रांत दूर असल्यामुळे तेथील अधिकारी सुलतानाला जुमानीत नव्हते. बंगालवर तुघलखानाला आपल्या मर्जीतला म्हणून बल्बनने कारभार पाहण्यास नेमले होते. त्याच्या उदार धोरणामुळे तो तेथील लोकांना प्रिय झाला होता हे बल्बनला आवडले नाही. बल्बन वृद्ध झाला आहे असे पाहून तो स्वतंत्र होण्याची वाट पाहत होता. त्यातच बल्बन आजारी पडून मरण पावल्याची बातमी उठली. त्याचा फायदा तुघलने घेतला आणि बंगालचा स्वतंत्र कारभार चालू केला. तेव्हा बल्बनने अयोध्येचा सुभेदार अलमगीन याला 'अमीरखान' असा किताब देऊन बंगालवर पाठविले. तेव्हा गोव्हा नदीपार दोन्ही फौजांचे युद्ध होऊन अलमगीनचा पराभव झाला. त्यानंतर बल्बनने दुसरी फौज बंगालवर पाठविली. त्या फौजेलाही हार स्वीकारावी लागली. तेव्हा बल्बनने स्वतः मोठी फौज घेऊन ऐन पावसाळ्यात स्वारी केली. कोल प्रांताचा सुभेदार मलिक मुकदम यास छोट्या फौजेनिशी तुघलवर पाठविले. त्या वेळी तुघलला त्याने ठार केल्यामुळे बल्बनने मलिकला 'तुघलकूश' (तुघलला ठार मारणारा) अशी पदवी दिली. बल्बनने तुघलच्या कुटुंबीयांना ठार केले. हजारो लोकांना फाशी दिली. या वेळी बल्बनने गौड येथे जो क्रूरपणा दाखविला तसा यापूर्वी हिंदुस्थानात कोणी दाखविला नव्हता. बल्बनने आपला मुलगा बुगराखान याकडे बंगाल प्रांताचा कारभार सोपवला आणि तो परतला. या स्वारीला त्याला तीन वर्षे लागली (१२८०-१२८३).

(५) मोगलांच्या स्वाऱ्यांविरुद्ध बल्बनची उपाययोजना आणि बल्बनचा मृत्यू - बल्बनने नासिरुद्दीनच्या काळात वजीर म्हणून वीस वर्षे आणि सुलतान झाल्यावर वीस वर्षे असा एकूण चाळीस वर्षे कारभार पाहिला. या काळात हिंदूंचा पराभव आणि मोगलांचा बंदोबस्त ही दोन प्रमुख कामे करावी लागली. पहिले कार्य त्याने तडीस नेले मात्र दुसऱ्या कार्यासाठी त्याने अनेक योजना आखूनही काही उपयोग झाला नाही. त्याच्या कडक धोरणामुळे नेहमी बंडे उद्भवत. त्यात त्याने अनेकांना ठार केले होते. बंगालच्या स्वारीहून बल्बन परतला, त्या वेळी सुलतानवर मोगलांनी हल्ला केला. तेव्हा बल्बनने आपला मुलगा महमूद याला या कामी पाठविले. या वेळी बल्बनचे वय ऐंशी वर्षांचे झाले होते. तेव्हा त्याने मुलाला राज्यकारभारासंदर्भात उपदेश केला. मात्र सुलतानवर झालेला हल्ला परतवून लावण्यासाठी महमूद गेला असता त्यात महमूद ठार झाला. सुलतान बल्बनला ही बातमी समजली. या धक्क्यातून तो सावरला नाही. आजारी पडून सन १२८७ मध्ये बल्बनचा शेवट झाला. हिंदुस्थानात राज्य राखणे झाल्यास ते कसे राखावे हे त्याच्याइतके कोणास समजले नाही. असे त्याच्या कारकिर्दीवरून दिसून येते.

(६) बल्बनची योग्यता - बल्बन हा पहिला दिल्लीचा सुलतान होता की ज्याने वायव्य सरहद्दीसंदर्भात दीर्घ काळपर्यंत पद्धतशीरपणे उपाययोजना केली. त्याने टप्प्याटप्प्याने विरोधकांचे उच्चाटन करण्याचे प्रयत्न केले. त्याने कार्यक्षम आणि शिस्तबद्ध सैन्याचे पुनर्संगठन करून सैन्यशक्ती प्रबळ केली. शेरखानाच्या मदतीने प्रांताच्या सरहद्दीची पुनर्रचना केली, किल्ले बांधले आणि तेथे अफगाण सैन्य ठेवून सुरक्षितता मजबूत केली. त्याने आपल्या चाळीस वर्षांच्या काळात, राज्यकारभार करताना अयोग्य माणसाशी सलगी केली नाही. तो गुलामगिरीतून वाढला होता. प्रथम मिस्त्री, मग शिकारी, मग सेनापती बनला. शेवटी सुलतान बनला. अशा रितीने तो खालून वरच्या पायरीपर्यंत पोहोचला. त्याच्या या कामगिरीमुळे व कर्तृत्वामुळे दिल्लीच्या प्रमुख सुलतानात त्याची गणना केली जाते. भपकेबाज दरबार भरवून, एकंदर थाट करून तो लोकांवर आपली छाप बसवी. त्याची स्वारी पाहण्यास दूरदूरचे लोक येत. त्याच्यासमोर हसणे, खेळणे, चेष्टा करणे इत्यादींसाठी मनाई होती. एकंदरीत त्या वेळच्या मानाने बल्बनची कारकीर्द मोठी नावाजण्यासारखी झाली. दिल्लीच्या आसपास बंडखोर आणि लुटारू लोकांचा मोठा उपद्रव होत होता. तो त्याने बंद केला. जंगले, वगैरे तोडून शेतीची व वसाहतीची सोय केली. परदेशातील अनेक मोठे विद्वान त्याच्या दरबारी होते. हिंदू विद्वानांस अथवा भाषेला मात्र सुलतानाच्या दरबारी आश्रय नव्हता.

(७) सुलतान मोईझुद्दीन कैकुबाद (१२८६-१२८८) - बल्बनचा दुसरा मुलगा बुगराखान हा तुघलखानास मारल्यावर बंगालचा कारभार बघत होता. त्याने मृत्यूसमयी आपल्याजवळ राहण्याची पर्वा केली नाही म्हणून महमुदाच्या मुलास आपल्यानंतर सुलतान व्हावे असे बल्बनने ठरविलेले होते. परंतु बल्बनच्या मृत्यूनंतर उमरावांनी बुगराखानाचा मुलगा कैकुबाद यास दिल्लीच्या राजपदावर कायम केले. कैकुबाद देखणा व सौम्य होता. सतरा वर्षे आजोबाने त्याला कडक शिंस्तीत ठेवून सर्व प्रकारचे शिक्षण दिलेले होते. मात्र त्याच्या हातात एकदम सर्व प्रकारची सत्ता, राज्याची दौलत, हुकूमत आल्याने तो विलासात व चैनीत रममाण झाला. कैकुबादचा मुख्य अधिकारी निजाम-उद्दीन याच्याच हातात सर्व सत्ता होती. त्यामुळे कैकुबादला काढून टाकून आपण राज्य बळकवावे असा निजाम-उद्दीनने घाट घातला. त्याने बल्बनच्या वेळी नेमलेल्या सर्व हुशार अधिकाऱ्यास काढून टाकले. मोगल लोकांना वश करून त्यांचा उपयोग राज्यात करून घेतल्यास त्यांचा उपद्रव बंद होईल, अशा समजुतीने त्याने अनेक मोगलांना फौजेत भरती केले. शेवटी कैकुबाद करवी मोगलांना ठार केले. कैकुबादचा बाप बुगराखान अजून जिवंत होता. त्याची मुलास अनेक उपदेशपर पत्रे येत; परंतु निजामामुळे ती पत्रे कैकुबादपर्यंत पोहोचली नव्हती. शेवटी बुगराखान स्वतः दिल्लीस येऊन पोहोचला. तेव्हा निजामाने

विषप्राशन करून आत्महत्या केली. व्यसनामुळे कैकुबादची प्रकृती बिघडली होती. राज्यात सर्वत्र अंदाधुंदी सुरू झाली होती. यावेळी दरबारात दोन पक्ष झाले एक खिलजी व दुसरा मोगल. खिलजी पक्षातील मलीक जलालुद्दीन फिरोज हा मुख्य होता. वरील दोन्ही पक्षांत राजपदावरून संघर्ष वाढीस लागला. शेवटी याचा फायदा जलालुद्दीन खिलजीने कैकुबादला व त्याच्या मुलाला ठार करून दिल्लीचे राज्य बळकाविले (इ. स. १२८८) अशा प्रकारे गुलाम वंशाचा शेवट होऊन खिलजी वंशाचा उदय झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) सुलतान बल्बनने अत्यंत वचकपूर्ण व भपकेदार राज्यकारभार केला. ( )
- (२) बल्बनच्या राजवटीत चाळीस गुलामांच्या गटाला उत्तेजन मिळाले त्यांचा प्रभाव वाढला. ( )
- (३) बल्बनच्या राजवटीत न्यायदानाच्या कार्यात त्रुटी व दोष निर्माण झाले. ( )
- (४) बल्बनने प्रबळ व शिस्तबद्ध सैन्य निर्माण केले. ( )
- (५) बल्बनच्या मृत्यूनंतर उमरावांनी बुगराखानचा मुलगा कैकुबाद यास दिल्लीच्या राजपदावर कायम केले. ( )
- (६) कैकुबाद विलासी व चैनी असल्याने मुख्य अधिकारी निजाम-उद्दीन यांच्या हातात सर्व सत्ता एकवटलेली होती. ( )

१.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
- (५) (x), (६) (✓), (७) (✓), (८) (✓),
- (९) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
- (५) (✓), (६) (✓), (७) (x).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (x), (४) (✓),
- (५) (✓), (६) (✓), (७) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓), (२) (x), (३) (x)
- (४) (✓), (५) (✓), (६) (✓).

१.४ सारांश

इ. स. १२०० नंतर भारतावर तुर्कांची आक्रमणे होत गेली. महंमद घोरीच्या आक्रमणाला रजपुतांनी तोंड देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यात ते अपयशी ठरले. घोरीचा गुलाम कुतुबुद्दीन ऐबक दिल्लीचा पहिला सुलतान बनला. त्याच्यानंतर झालेले जवळजवळ सर्व सुलतान गुलाम वंशातील होते. इलतमशच्या कारकिर्दीत मोगल लोकांचा हिंदुस्थानात प्रथम शिरकाव झाला. इलतमशने हिंदुस्थानात समजूतदारपणाचे धोरण ठेवून सुलतानशाहीचा पाया पक्का केला. दिल्लीच्या तख्तावर बसलेली सुलताना रझिया ही एकमेव स्त्री सुलतान म्हटली जाते. एका स्त्रीने आपल्यावर राज्य करावे ही कल्पना दिल्लीतील मुस्लिम सरदारांना सहन होत नव्हती. त्यातूनच शेवटी रझिया ठार झाली. नासिरुद्दीन महंमद हा इलतमशचा धाकटा मुलगा सुलतान झाला. परंतु खरी सत्ता बल्बनच्या हाती होती. शेवटी नासिरुद्दीनच्या मृत्यूनंतर बल्बन सुलतान झाला. त्याने आपली अनियंत्रित सत्ता प्रस्थापित केली. त्याने जवळजवळ वीस वर्षे राज्य केले. गुलाम घराण्यातील शेवटचा सुलतान कैकुबाद होता.

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) दिल्लीच्या सुलतानशाहीच्या स्थापनेपूर्वी भारतातील परिस्थितीचे वर्णन करा.
- (२) इलतमशला सत्तारोहणानंतर कोणकोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागले ते स्पष्ट करा.
- (३) बल्बनने केलेल्या सुधारणांचा आढावा घ्या.
- (४) बल्बनच्या बंगालवरील स्वारीची माहिती लिहा.
- (५) रझिया सुलतानविषयी माहिती देऊन राज्यकारभारावर तिने कशी पकड बसवली ते स्पष्ट करा.

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) Ishwari Prasad, *History of Medieval India*.
- (२) Lane Poole, *Medieval India*
- (३) Habibullah, *Foundation of Muslim Rule in India*.

- (४) Nizari K. A., *Delhi Sultanate 1206 - 1526: A Comprehensive history of India, Vol.-4.*
- (५) W. Haig, *Cambridge History of India, Vols. III & IV*

- (६) ओतुरकर, हिंदुस्थानचा सोपपतिक इतिहास
- (७) सरदेसाई गो. स., *मुसलमानी रियासत, खंड -१*

घटक २ : खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२. विषय-विवेचन

२.२.१ जलालुद्दीन फिरोज खिलजी (१२९०-१२९६)

२.२.२ अल्लाउद्दीनची कारकीर्द

२.२.३ दक्षिणेकडील विजय (१३०६)

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.४ सारांश

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

- ★ अल्लाउद्दीन खिलजीचे राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन स्पष्ट करता येईल.
- ★ अल्लाउद्दीनचे राज्यविषयक धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ अल्लाउद्दीनने अंगीकारलेली विविध धोरणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ अल्लाउद्दीनचे बाजारपेठविषयक धोरण, सुधारणा स्पष्ट करता येईल.
- ★ अल्लाउद्दीनचे परराष्ट्रीय धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ कुतुबुद्दीन मुबारकच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

गुलाम घराणे सत्तेवर असताना राज्यातील मोठ्या पदाच्या जागा तुर्क लोकांनी मिळविल्या होत्या. याशिवाय अफगाण किंवा पठाण चाकरी मिळेल तेथे स्थायिक झाले होते. मलिक नावाचा एक खिलजी सरदार स्वपराक्रमाने बल्बनच्या नोकरीत मोठ्या प्रसिद्धीस आला. त्याला समारा प्रांतावर सुभेदार म्हणून नेमण्यात आलेले होते. त्याचा मुलगा जलालुद्दीन फिरोज

खिलजी होता. बंगाल प्रांतात खिलजींचे वर्चस्व वाढीस लागलेले होते. शेवटी गुलाम वंशातील कैकुबादच्या काळात वजीर निजामुद्दीन याच्या जाचाला लोक कंटाळले होते तेव्हा खिलजी पक्षाच्या लोकांनी जलालुद्दीन फिरोज याला मदत केली. त्यात संघर्ष होऊन १२८९ मध्ये जलालुद्दीनने दिल्लीचे तख्त बळकावले. या वेळी त्याचे वय सत्तर वर्षांचे होते. अशा प्रकारे दिल्लीवर खिलजी घराण्याची सत्ता सुरू झाली. ही सत्ता जवळजवळ तीस वर्षे टिकली. या काळात लहान मोठे असे सहा सुलतान झाले त्यातील विशेष उल्लेखनीय सुलतान म्हणजे अल्लाउद्दीन खिलजी. या घटकात आपल्याला खिलजी घराण्याची माहिती पहावयाची आहे. विशेषत्वाने अल्लाउद्दीन खिलजीची कारकीर्द कशी उल्लेखनीय ठरली हे लक्षात घ्यावयाचे आहे.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ जलालुद्दीन फिरोज खिलजी (१२९०-१२९६)

खिलजी मूळचे तुर्क असले तरी अफगणिस्तानमध्ये अनेक वर्षे वास्तव्य केल्यामुळे ते पठाण समजले गेले. खिलजी घराण्याचा संस्थापक जलालुद्दीन हा सत्तर वर्षांचा वृद्ध होता. त्याने रक्तपात करून राज्य मिळविले होते. राज्य मिळविल्यानंतर मात्र त्याने सौम्य धोरण ठेवले. कडक शासन न करण्याच्या त्याच्या धोरणामुळे बंडखोर व लुटारू लोकांनी त्याचा फायदा घेण्यास सुरुवात केली. सिद्धीमौला नावाच्या एका दरवेशाने सुलतानास मारण्याचा प्रयत्न केल्यावरून त्याला त्याने फाशी दिले. सन १२९१ मध्ये सर्व देशभर मोठा दुष्काळ पडला. त्यात हजारो लोक मरण पावले. त्याच वर्षी जलालुद्दीनचा मुलगा खानखानान मरण पावला. अशा परिस्थितीत बंडे वाढीस लागली होती. माळव्यात बंड उद्भवले होते ते मोडण्यास जलालुद्दीन स्वतः गेला दोन वेळेस माळवा प्रांतावर स्वाभ्या करून बंड मोडून तेथे शांतता प्रस्थापित केली. सन १२९२ मध्ये एक लाख मोगल स्वारांनी पंजाबवर स्वारी केली तेव्हा जलालुद्दीन स्वतः सैन्यासह लढण्यास गेला. पाच दिवस दोन्ही सैन्यांचा तळ समोरासमोर होता. नंतर सहाव्या दिवशी मात्र युद्धाला सुरुवात झाली.

घनघोर युद्ध होऊन त्यात मोगलांचा पराभव झाला. जलालुद्दीनने तह करून नजराणे घेऊन मोगलांना परत जाण्याची परवानगी दिली. या वेळी उक्तायखान या चंगीझखानाच्या नातवाने जलालुद्दीनच्या मुलीशी विवाह केला आणि आपले तीन हजार लोक दिल्लीस ठेवले. त्यांना राहण्यासाठी दिल्लीच्या वेशीजवळ जी जागा देण्यात आली होती, तो भाग पुढे 'मोगलपुरा' म्हणून ओळखला गेला.

जलालुद्दीनने आपल्या भावाच्या दोन मुलांना अला-उद्दीन व आलबसबेगना जवळ ठेवले होते. या वेळी मोगलांची जी आक्रमणे होत होती ती परतवून लावण्यात अल्लाउद्दीन यशस्वी झाला म्हणून त्याला गंगायमुनेच्या संगमावरील कुरा येथे सुभेदार म्हणून नेमले. पुढे १२९३ मध्ये अलाउद्दीनने माळव्याच्या स्वारीत चांगला पराक्रम करून काही राजांना पराभूत केले. त्या प्रित्यर्थ जलालुद्दीनने त्याला अयोध्येचा सुभा दिला. या परिस्थितीत अल्लाउद्दीनने दरबारी आपले वजन वाढविण्यास सुरुवात केली. जलालुद्दीनचा गुळमुळीत कारभार अनेकांना आवडेनासा झाला. दरम्यान अल्लाउद्दीन दक्षिणेत मोठा विजय मिळवून परतला असता, त्याला भेटण्यासाठी जलालुद्दीन गेला असता, कपटाने त्याची हत्या करण्यात आली. अल्लाउद्दीनने विश्वासघात करून चुलत्याचा वध करविला (१२९६). या कामात ज्यांनी त्याला साहाय्य केले होते त्याची त्याने पुढे मोठी दुर्दशा केली.

(अ) अल्लाउद्दीन खिलजी(१२९६-१३१६)

(१) **राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन** - अलाउद्दीन हा जलालुद्दीन खिलजीचा पुतण्या. त्याने मोगलांचा पराभव करून त्यांना हटविण्यात यश मिळविले. माळव्याच्या स्वारीत मोठा पराक्रम केला. त्या प्रीत्यर्थ त्याला कुरा येथील सुभेदारी मिळाली होती तसेच अयोध्येचा सुभा मिळाला होता. माळव्यात त्याने पुष्कळ किल्ले जिंकले मोठी लूट मिळविली, त्यामुळे त्याला मोठी फौज उभारता आली.

देवगिरीची मोहीम व लूट - या काळापर्यंत दक्षिण हिंदुस्थानाकडे परकीय आक्रमकांची दृष्टी वळली नव्हती जलालुद्दीनच्या काळात मुसलमानांनी दक्षिणेत प्रथम प्रवेश केला. दक्षिणेत देवगिरी अथवा देवगड हे एक धनाढ्य शहर म्हणून प्रसिध्द होते. अल्लाउद्दीनच्या कानावर ही गोष्ट आल्यानंतर त्याने जलालुद्दीनच्या परवानगीने दक्षिणेकडे मोहीम काढली.

कुरापासून देवगड ७०० मैल दूर होते. तेथे जाण्याचा रस्ता बिकट होता. अल्लाउद्दीन १२९३ मध्ये आठ हजार स्वारिणी देवगडकडे निघाला. जाताना त्याने मार्ग निश्चित जाहीर केला नव्हता. मी दिल्लीचा सुलतान जलालुद्दीनचा पुतण्या, सुलतानाशी भांडण झाल्यामुळे नोकरीसाठी तेलंगणाच्या राजाकडे राजमहेंद्रीस चाललो आहे. अशी हूल उठविली. त्यामुळे रस्त्यात त्याला कोठेच अडथळा झाला नाही. किंवा

तो सांगतो ते खरे की खोटे याचीही कोणी चौकशी केली नाही. अल्लाउद्दीन नर्मदापार करून देवगिरीच्या तटाजवळ येऊन भिडला, तेव्हा त्याचा खरा उद्देश स्पष्ट झाला.

देवगिरीवर रामदेवराव यादव हा राजा राज्य करीत होता. अल्लाउद्दीन देवगिरीवर स्वारी करण्यासाठी येत आहे. याची बातमीसुद्धा त्याला कळली नव्हती. तसेच या वेळी त्याची फौज दुसरीकडे गुंतली होती. युद्धाची तयारी नव्हती, अचानक अल्लाउद्दीनच्या आक्रमणाला तोंड देणे रामदेवरावाला शक्य झाले नाही तेव्हा त्याने किल्ल्याचा (दौलताबादचा किल्ला या नावाने हा किल्ला प्रसिद्ध आहे.) आश्रय घेतला. अल्लाउद्दीनने किल्ल्याला वेढा दिला आणि शहरात लुटालूट चालविली आपली राखीव सेना मागाहून येत आहे. अशी हूल उठविली हे ऐकून रामदेवरावची घाबरगुंडी उडाली शिवाय किल्ल्यात सामग्री भरताना धान्याच्या ऐवजी मिठाची पोती भरली. होती. धान्य संपल्याने तग धरणे शक्य नव्हते. अशा परिस्थितीत रामदेवरावाने मोठी खंडणी देऊन तह केला. याच वेळी रामदेवरावाचा मुलगा शंकरदेव बाहेरून मोठी फौज जमवून आला. मात्र रामदेवरावाने त्याला तह झालेला आहे. युद्ध करू नये असा निरोप पाठविला. परंतु शंकरदेवाने ते ऐकले नाही; त्याने अल्लाउद्दीनला आव्हान केले. मोठा पराक्रम करून शत्रूचे सैन्य पिटाळण्यास सुरुवात केली. याच वेळी रामदेवरावाची सैन्याची तुकडी शंकरदेवाच्या मदतीस येत असता, अल्लाउद्दीनने आपलीच राखीव सेना येत आहे अशी हूल उठविली त्यामुळे शंकरदेवाचे सैन्य रणांगण सोडून पळत सुटले. शेवटी अल्लाउद्दीनचा विजय झाला. रामदेवरावाकडून आसपासचे प्रांत आणि द्रव्य घेऊन अल्लाउद्दीन परत गेला. (१२९६).

(२) **अल्लाउद्दीनचे राज्यारोहण** - जलालुद्दीनचे मवाळ धोरण आणि राज्यकारभाराकडे कमी लक्ष यामुळे अल्लाउद्दीनला लोकांचा पाठिंबा मिळत गेला. अल्लाउद्दीनच्या दक्षिण स्वारीच्या विजयानंतर अत्यानंद झालेला जलालुद्दीन अल्लाउद्दीनास भेटण्यास गेला असता त्याची अल्लाउद्दीनच्या कारस्थानातून हत्या झाली. ही बातमी दिल्लीत पोचताच जलालुद्दीनच्या राणीने आपला अल्पवयीन मुलगा रूकुनुद्दीन याच्या नावाने राज्यकारभार सुरू केला. वास्तविक जलालुद्दीनचा मोठा मुलगा अर्कलीखान याचा राज्यावर खरा हक्क होता. तो या वेळी मुलतानच्या सुभ्यावर होता. त्याला राज्यकारभाराच्या चाललेल्या भानगडीत पडावयाचे नव्हते म्हणून तो स्वस्थ राहिला. या परिस्थितीचा फायदा अल्लाउद्दीनने घेतला. तो दिल्लीकडे निघाला. रस्त्यात दर मुक्कामी मोहरा उधळल्या. सरदार व फौजेतील अधिकाऱ्यांना वश करून घेतले. त्यामुळे त्याची फौज या वेळी छप्पन हजार स्वार आणि साठ हजार पायदळ एवढी मोठी झाली. त्याने देवगिरीच्या स्वारीच्या वेळी लुटलेला पैसा या वेळी उपयोगात आणला अल्लाउद्दीन येत आहे. हे कळताच राणी मुलास

घेऊन मुलतानाकडे पळून गेली आणि अनायासे अल्लाउद्दीनला दिल्लीचे तख्त मिळाले (१२९६) सुलतान झाल्यावर अल्लाउद्दीनने लोकांना संतुष्ट करण्यासाठी मोठमोठे समारंभ घडवून आणले इनामे बक्षिस दिली.

सत्ता हाती आल्यावर अल्लाउद्दीनने विरोधकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी प्रयत्न केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात

(x) किंवा (✓) अशी खूण करा

- (१) खिलजी घराणे मूळचे तुर्की घराणे होय. ( )
- (२) खिलजी घराण्याचा संस्थापक जलालुद्दीन हा होता. ( )
- (३) जलालुद्दीनच्या काळात मुसलमानांनी दक्षिणेत प्रथम प्रवेश केला. ( )
- (४) जलालुद्दीनच्या अगोदर मुसलमानांनी दक्षिणेत प्रवेश केला होता. ( )
- (५) जलालुद्दीनच्या राज्यकारभाराच्या पद्धतीमुळे अल्लाउद्दीनला लोकांचा फारसा पाठिंबा मिळाला नाही. ( )

२.२.२ अल्लाउद्दीनची कारकीर्द

(अ) प्रारंभीच्या अडचणी

अल्लाउद्दीनने विजय मिळवून राज्यविस्तार केला, तशाच प्रशासकीय उपाययोजनाही केल्या. त्या करण्यामागे त्याचा मुख्य हेतू म्हणजे सुलतानाचे सामर्थ्य वाढविणे, साम्राज्याच्या रक्षणाच्या दृष्टीने राजकीय आणि लष्करी सामर्थ्य वाढविणे हे होते. राजपदावर आल्यानंतर त्याने जे विरोधक होते त्यांचा बंदोबस्त केला. काहीचे डोळे काढले काहीना फाशी दिली त्यामुळे त्याचा सर्वत्र वचक बसला. या काळात बदाऊन आणि अवधचे अमीर उमर आणि मंगेरखानांनी बंड केले होते. शिवाय त्याच्या पुतण्याने त्याला ठार करण्याचा प्रयत्न केला होता अशा परिस्थितीत अल्लाउद्दीनने परिस्थिती नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी कडक उपाययोजना करण्याचे ठरविले. त्याने सुलतानच्या सुरक्षिततेच्या कारणाखाली अमिरांची मालमत्ता काढून घेतली. अनियंत्रित राजेशाही पद्धती सुरू केली. अशा प्रकारे तो सर्वाधिकारी बनला.

(१) अल्लाउद्दीनचा राजेशाहीचा सिद्धांत - जो राज्यकर्ता प्रशासनात न्यायदानाचे चोख काम करतो, राज्याच्या सरहद्दीचे संरक्षण करता, याशिवाय खलिफाचा आदर ठेवतो, इस्लाम धर्माचा प्रसार करतो आणि इस्लामी तत्त्वानुसार कारभार करतो. तो शरियतनुसार खरा मुस्लिम राज्यकर्ता म्हटला जात असे. अल्लाउद्दीनने याप्रमाणे राजेशाहीचे धोरण ठेवले होते.

यामिन -उल-खिलाफत नासीर अमीर-उल-मुमीनीनप्रमाणे त्याने आपली प्रशासन पद्धती लागू केली. राजकारणात धर्माचा अडसर येऊ दिला नाही.

तेराव्या शतकात राजपदावर वर्चस्व ठेवण्यासाठी आणि सुलतानावर वचक बसवण्यासाठी सरदार, उमराव आणि उलेमांचे सतत प्रयत्न चालू होते. त्यातून उमराव उलेमांमध्ये संघर्ष होत उलेमा हे स्वार्थी आणि मतलबी होते. या काळात अल्लाउद्दीनच्या पदरी झियाउद्दीन बराणी नावाचा एक गृहस्थ नोकरीत होता. त्याने या कारकिर्दीचा इतिहास लिहिलेला आहे. हा पूर्णपणे भरवशाचा मानला जात नसला तरी या काळातील परिस्थितीची बरीच कल्पना येऊ शकते. अल्लाउद्दीनची कारकीर्द समजण्यास मदत होते.

(२) अंतर्गत धोरण : कायदे - अल्लाउद्दीनने जी कामे हाती घेतली त्यात त्याला यश मिळत गेले. नशिबाने त्याला साथ दिली. परिणामी तो बेपर्वा व उर्मट बनत गेला. आपण नवीन धर्म स्थापन करून त्याचे आपण पैगंबर व्हावे आणि दिल्लीच्या कारभारावर आपला एक प्रतिनिधी नेमून सिकंदराप्रमाणे जग जिंकण्यास निघावे असे त्याचे विचार - वाढीस लागले. परंतु त्याच्याभोवती असलेल्या कांही शहाणी माणसांनी त्याची कानउघाडणी केली. त्याला त्याच्या परिस्थितीची जाणीव करून दिली. शिवाय वारंवार उद्भवणारी बंडे आणि मोठमोठे सरदार तसेच मातब्बर लोकांच्या राज्याच्या विरुद्ध चाललेल्या मसलती याला कारण लोकांच्या वर्तनावर सरकारचा हवा तितका दाब नाही. तसेच पुष्कळ लोकांजवळ पैसा जास्त झाल्यामुळे ते बंडास उद्युक्त होतात. हे त्याच्या लक्षात आल्यानंतर त्याने लगेच बंदोबस्त सुरू केला.

(आ) अल्लाउद्दीनचे धोरण

(१) इनामे, पैसा काढून घेतला - पुष्कळ लोकांजवळ संपत्ती फार वाढलेली आहे असे पाहून तिचा बंदोबस्त तीव्रतेने केला. ज्यांना गावे व जमिनी इनाम म्हणून देण्यात आलेल्या होत्या त्या त्यांच्याकडून काढून घेण्यात आल्या. काही लोकांकडून कांही सबब पुढे करून त्यांच्याकडून पैसा गोळा केला या धोरणामुळे सामान्य लोकांजवळ एक पैसुद्धा शिल्लक राहिली नाही. अशा परिस्थितीत बंडाचा विचार वाढीस लागणे शक्य नव्हते.

(२) सतर्क गुप्तहेर यंत्रणा : राज्यातील बित्तबातमी समजण्यासाठी त्याने गुप्तहेरांची नवीन व्यवस्था सुरू केली. त्यामुळे लोकांच्या साध्या हालचालीही समजणे शक्य झाले. सरदार, उमराव तसेच वरिष्ठ वर्गाच्या हालचाली समजू लागल्या लग्नकार्य, सणसमारंभप्रसंगी लोक एकत्र जमून मद्यप्राशन वगैरे करून ज्या मसलती करत, त्यांची माहिती सुलतानाच्या कानावर येऊ लागली. गुप्त बातम्या ताबडतोब कानावर येत गेल्याने त्या विरुद्ध त्याने लगेच उपाययोजना सुरू केली. सुलताना विरुद्ध वागणे काय पण बोलणेदेखील कठीण होत गेले.

(३) दारूबंदी - बाजारातील, रस्त्यावरील सामान्य व्यवहारदेखील सुलतानाच्या कानावर येऊ लागले दारूच्या नशेत लोक वाटेल ते बरळतात हे लक्षात घेऊन मद्याची विक्री व मद्यप्राशन करण्यास मनाई केली. तसेच दारू गाळणारास व जुगारी लोकांस त्याने शहरातून हुसकावून दिले. अमली पदार्थ विक्री करण्यास खाण्यास बंदी केली. स्वतः त्याने मद्यप्राशन करणे बंद केले. दारूचे भरलेले घडे व पिंपे रस्त्यावर ओतून दिल्याने त्याचा पावसाळ्यातला सारखा चिखल झाला. यामुळे सार्वजनिक गुप्ते बंद पडले. अनेकांना त्याने कायदा मोडल्याबद्दल देहांताची शिक्षाही दिली. यामुळे जरी मद्यप्राशनाचे समूळ उच्चाटन झाले नाही तरी परिस्थिती नियंत्रणात ठेवता आली.

(४) सरदार उमरावांच्या भेटींना प्रतिबंध : कोणत्याना कोणत्या निमित्ताने सरदार उमराव एकमेकांच्या घरी एकत्र जमून गुप्त मसलती करतात. तेव्हा लोकांचे गुप्त बेत बंद पाडण्यासाठी सरदार, उमरावांनी एकमेकांच्या घरी भेटीस जाऊ नये, मेजवान्या करू नयेत. तसेच चार चौघे एकत्र येऊन त्यांनी विचार करीत बसू नये असे फर्मान काढले. त्यासाठी सरकारची परवानगी घेणे आवश्यक झाले. अशा तऱ्हेने सरकारी हेरांचा वचक सर्वत्र बसवला.

(इ) हिंदूंच्या विरुद्ध केलेले कायदे

हिंदू प्रजेविषयीच्या धोरणात त्याने वरील धोरणापेक्षा जास्त कडक नियम केले हिंदूंना बसावयास घोडा मिळू नये, त्यांनी हत्यार बाळगू नये, छानछोकीने राहू नये असा बंदोबस्त केला, हिंदूंनी आपल्या जमिनीचे अर्धे उत्पन्न सरकारात भरावे, गाई-म्हशींचाही कर द्यावा असे नवीन सक्तीचे नियम केले. थोडक्यात हिंदूंकडे कोणत्याही प्रकारची संपत्ती राहू नये याची खबरदारी घेतली. अल्लाउद्दीनने हे कायदे सुरू करताना कोणा तज्ज्ञांची मदत घेतली नव्हती किंवा कायद्याने हे योग्य की अयोग्य याचा विचारही केला नव्हता. यासंदर्भात त्याने त्याच्या भेटीस आलेल्या मोठ्या विद्वान असलेल्या बियाणाच्या काजीस या विषयासंदर्भात चर्चा केली. मुस्लिम धर्मग्रंथानुसार हिंदूंचे वर्तन कसे असावे ? या प्रश्नाचे उत्तर देताना काजीने सांगितले, “ हिंदूंचे काम कर देण्याचे आहे ” अल्लाउद्दीनने या वेळी आपण कर्तव्य वगैरे काही जाणत नाही, मात्र हिंदूंची पुरी रंग जिरविली असल्याचे मान्य केले. जोपर्यंत हिंदूंचे वळ पैसा आहे तोपर्यंत ते शरण येणार नाहीत हे लक्षात घेऊन त्यांच्याजवळ द्रव्य संचय होऊ देता कामा नये यावर भर दिला. त्याने हिंदूंना खराज, जिझिया, करी, चराई यासारखे कर लागू केले होते.

(ई) प्रशासकीय उपाययोजना

सुलतान झाल्यानंतर राज्ये जिंकून अल्लाउद्दीनने मोठे साम्राज्य उभारले. या राज्याची प्रशासन व्यवस्था चोख ठेवणे आवश्यक होते. त्यासाठी त्याने काही उपाययोजना केल्या. त्या पुढीलप्रमाणे होत्या.

(१) मध्यवर्ती प्रशासन - सर्व सत्तेवर सुलतानाचा अधिकार मानला जात होता. राज्याच्या प्रत्येक सरकारी विभागावर त्याचे लक्ष असे. त्यावर नेमणुका करताना अल्लाउद्दीनने प्रशासनाच्या सोयीसाठी आपल्या मज्जीतील मंत्र्यांच्या नेमणुका केल्या. त्यातील प्रमुख मंत्रिपदे पुढीलप्रमाणे होती.

(क) दिवाण - इ - वझारत : हा मुख्यमंत्री होता त्याच्याकडे जमीन महसुलीचे अधिकार दिलेले होते.

(ख) दिवाण - इ - अझ्र : हा सैन्यप्रमुख होता सैन्यभरती, सैन्याचा पगार देणे, जय्यत सैन्य उभारणे, ही त्याची कामे होती.

(ग) दिवाण - इ - इन्शा : सरकारी पत्रव्यवहार सांभाळण्याचे काम या मंत्र्याकडे सोपवलेले होते.

(घ) दिवाण - इ - रसालत - यांच्याकडे परराष्ट्र खाते होते.

(च) दिवाण - इ - रियासत - राज्याची आर्थिक बाजू बघण्याचे काम या मंत्र्याकडे होते.

(२) न्यायपद्धती : न्यायाच्या क्षेत्रातील अंतिम अधिकार सर्वस्वी सुलतानाकडेच ठेवलेले होते. अल्लाउद्दीन खुला दरबार भरवून तेथे न्यायदानाचे कामकाज चालवीत असे. त्याच्या खाली मुख्य काझीचा न्यायदानाचा अधिकार होता. काझीला मदत करण्यासाठी अधिकारी नेमलेले होते. न्यायदान पद्धती काटेकोर होती. कायदा आणि व्यवस्थेच्या दृष्टीने शिक्षेची ताबडतोब अंमलबजावणी होत असे. यात तो काटेकोर होता.

साम्राज्याची विभागणी अनेक प्रांतांमध्ये केलेली होती. बराणीच्या नोंदीनुसार प्रांतांची संख्या अकरा होती. प्रत्येक प्रांतावर एकेका सुभेदाराची नेमणूक केलेली असे. प्रांतातील न्यायदान आणि महसूल गोळा करण्याचे सर्व अधिकार त्यांना दिलेले होते.

(उ) सैन्य उभारणी

सैन्याचे महत्त्व स्पष्ट करताना या काळातील इतिहासकार बराणी म्हणतो "kingship is army and army is kingship" राजेशाही आणि सैन्य हे एकमेकांशी निगडित होते. खिलजींचे विस्तारलेले साम्राज्य आणि मंगोलांची आक्रमणे यांना तोंड देण्यासाठी मोठे सैन्य उभारणे आवश्यक होते. फरिस्ताने यासंदर्भात आकडेवारी दिलेली आहे. त्यानुसार ४,७५,००० घोडदळ होते आणि अल्लाउद्दीनचे पन्नास हजाराहून अधिक गुलाम होते. त्यांचा सैन्यात पायदळाप्रमाणे समावेश केलेला होता. सैन्यामध्ये कार्यक्षमता आणि काटेकोरपणा येण्याच्या दृष्टीने अल्लाउद्दीनने काही सुधारणा केल्या. त्या अशा :

(१) खडे सैन्य : मोठ्या संख्येने कायमस्वरूपी खडे सैन्य उभारणारा अल्लाउद्दीन हा पहिला सुलतान होय. या सैन्याचा पगार राज्याच्या खजिन्यातून रोख रकमेने दिला जात आहे. सैन्यात पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ असे विभाग होते. शिवाय

युद्धप्रसंगी हिंदू व मुस्लिम या दोन्हीमधून सैन्यभरती होत असे. याशिवाय अंगरक्षकांची संख्या मोठी होती. त्यांना 'जानदार' म्हटले जाई. त्यांची नेमणूक स्वतः सुलतान करीत असे.

(२) सैन्य उभारणीची तुर्की पद्धत - अल्लाउद्दीन हा पहिला दिल्लीचा सुलतान होता की, ज्याने तुर्की पद्धतीनुसार सैन्याची उभारणी केली. विशेष म्हणजे हीच पद्धती पुढे तशीच चालू राहिली असल्याचे दिसून येते. घोडदळामध्ये श्रेणी पद्धती होती सरखेल सिपाहसलार, मलीक अमीर आणि खान याप्रमाणे सरखेलपासून वर चढती श्रेणी खान या पदापर्यंत होती.

(३) सैन्याचे वर्णन - सैन्यामध्ये खोटेपणा, लबाडी होऊ नये म्हणून प्रत्येक शिपायांची माहिती चेहरा मोहरा (हुलिया) यांचे वर्णन लिहून ठेवण्याचे आदेश दिवाण-इ-अझल्ला दिलेले होते.

(४) घोड्यांची रदबदली - घोड्यांची रदबदली करता येऊ नये यासाठी घोड्यांना 'डाग' देण्याची पद्धती अल्लाउद्दीनने सुरू केली आणि त्यात काटेकोरपणा ठेवला होता.

(५) सैन्यात जास्तीत जास्त कार्यक्षमता येण्याच्या दृष्टीने घोडे, शस्त्रास्त्रे, आणि सैन्याची पाहणी केली जात असे.

अशा प्रकारे सैन्यात कार्यक्षमता येण्याच्या दृष्टीने यापूर्वी खबरदारी घेतलेली दिसून येत नाही. ती अल्लाउद्दीनने खबरदारी घेतली. मात्र यामुळे सरकारी तिजोरीवर मोठा ताण पडत गेला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न ?

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) व (✓) अशी खूण करा.

- (१) अल्लाउद्दीनने सुलतानाचे सामर्थ्य वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रशासकीय सुधारणा केल्या. ( )
- (२) योग्य न्यायदान, सरहद्दीचे ऋण, खल्फाचा आदर, इस्लाम धर्माचा प्रसार व त्यानुसार वर्तणूक या शास्त्रानुसार अल्लाउद्दीनने राजेशाहीचे धोरण ठेवले. ( )
- (३) अल्लाउद्दीनने राजकारणात कायम धर्माचा अडसर उभा केला. ( )
- (४) अल्लाउद्दीनने सतर्क कार्यक्षम गुप्तहेर यंत्रणा निर्माण केली. ( )
- (५) अल्लाउद्दीनने प्रशासनात विकेंद्रीकरण आणले. ( )
- (६) अल्लाउद्दीन कायमस्वरूपी, खंडे सैन्य उभे करण्याच्या विरोधात होता. ( )

(ऊ) बाजारपेठांवरील नियंत्रण

मर्यादित आर्थिक उत्पन्नाच्या आणि मोठ्या प्रमाणावर

खड्या सैन्याची उभारणी यावरील खर्च यांची जुळणी करण्यात अल्लाउद्दीनला मोठे परिश्रम घ्यावे लागले. युद्ध काळात, प्रामुख्याने सन १३०३ मध्ये मंगोलाच्या स्वारीच्या वेळी परिस्थिती कठीण होत गेली. त्याचे व्यापार आणि वाहतुकीवर परिणाम दिसून आले. अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली. वस्तूंच्या किमती भरमसाठ वाढल्या. तेव्हा अल्लाउद्दीनसमोर दोन पर्याय होते. ह्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी (१) पगारात मोठी वाढ करणे किंवा (२) कमी पगार ठेवून बाजारपेठांवर नियंत्रण ठेवून किमती खाली आणणे. यातील पहिला पर्याय अमलात आणणे शक्य नव्हते. तेव्हा दुसरा पर्याय म्हणजे पगार कमी करणे आणि किमती खाली आणणे हाच मार्ग उरला. तो अल्लाउद्दीनने स्वीकारला.

(१) बाजारपेठातील सुधारणा - या सुधारणा करण्यामागे जनतेपेक्षा सैन्याला त्याचा फायदा मिळावा असा अल्लाउद्दीनचा हेतू होता असे स्पष्टपणे बराणीने म्हटले आहे. फौजेची तयारी नेहमी ज्ययत असावी अशी योजना त्याने केली होती. प्रत्येक स्वाराचा तनखा २३४ टंक (रूपये ३६०) होता - दोन घोडे ठेवल्यास त्यात १०० रूपये वाढ होती. एवढ्या पगारात शिपायाची गुजराण चांगली व्हावी व हत्यारे नीट ठेवता यावीत यासाठी धान्याच्या खरेदी-विक्रीचे नवे नियम ठरवून दिले. धान्यविक्रीचे भाव पुढीलप्रमाणे होते.

गहू	- २८ शेराच्या मणास	- ३ आणे
तांदूळ	-	- २ आणे
डाळ	-	- २ आणे
मसूर	-	- १ आणे

अल्लाउद्दीनने ठरवून दिलेल्या किमती आतापावेतो असलेल्या किमती व या काळानंतरच्या किमती पाहता, पुष्कळच कमी भाव असल्याचे दिसून येते अल्लाउद्दीनच्या हयातीपर्यंत हे दर होते. धान्याचे भाव वाढू नयेत म्हणून अल्लाउद्दीनने ठराव केलेला होता. दिल्लीत धान्याची कमतरता पडू नये म्हणून दुआब वगैरे प्रांतातील सरकारी वसूल धान्यतच घ्यावा आणि महागाई वाढली तर ठरावीक भावाने ते धान्य लोकांना विकावे अशी तजवीज केली होती. धान्याची ने-आण करणारे इसम त्याने ठरवून दिलेले होते. जर एखाद्या व्यापाऱ्याने ठरवलेल्या भावापेक्षा जास्त दर ठेवल्यास त्याला कडक शासन केले जाई. कोणी वजनामध्ये लबाडी केली तर त्याच्या अंगाचे मांस, मालाच्या वजनाइतके काढले जाई त्याच्या या धोरणामुळे जरब बसून परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली. गुलाम, दासी, वेश्या, नोकर यांचेही भाव ठरवून दिलेले होते. संपूर्ण बाजारावर दिवाण-इ-रियासतचे नियंत्रण होते. त्याचा प्रमुख नायब-इ-रियासत होता. त्याच्या हाताखाली वेगवेगळ्या बाजारपेठांसाठी, प्रमुखांची नेमणूक केलेली होती. दिल्लीत कायम दुकाने असलेले व्यापारी होते. प्रवासी व्यापारी होते. एका ठिकाणाचा माल दुसरीकडे

विकण्यासाठी ते जात. त्यांना या नव्या बाजारपेठांवरील नियंत्रणामुळे अल्प नफा मिळत होता. त्यामुळे प्रवासी व्यापाऱ्यांचा व्यापार घटला. त्यांना व्यापार करण्यासाठी प्रमुखाकडे नोंदी करणे बंधनकारक होते. त्यांच्याकडून करार करून घेतले जात. सरकारी दराप्रमाणेच विक्री करणे बंधनकारक होते. यामुळे राज्याची सोय होत होती. परंतु कमी नफ्यामुळे आणि कटकटीमुळे व्यापारी नाराज झाले. त्याचा व्यापारावर परिणाम झाला. राज्याची सरकारी धान्याची गुदामे होती. तशी दुकानेही होती. कापडबाजारावरही सरकारचे नियंत्रण होते घोड्यांच्या बाजारात घोड्यांच्या दर्जाप्रमाणे किमती ठरवून दिलेल्या होत्या बाजारपेठांमध्ये काटेकोरपणा यावा. यासाठी दिवाण-इ-रियासत कडे पूर्णपणे जबाबदारी सोपविलेली होती

अल्लाउद्दीनने बाजारपेठांवरील नियंत्रणासंदर्भात जे धोरण ठेवले त्यामुळे किमती नियंत्रणात आल्या. मोरलँड या लेखकानेही याचा विशेष उल्लेख केल्याचे आढळते त्या बराणीने अल्लाउद्दीनच्या या यशाची काही कारणे दिली आहेत त्यानुसार अल्लाउद्दीनचा आदेश पाळणे हे किती कडक आणि बंधनकारक होते हे लक्षात येते. सुलतानाने ठरवून दिलेल्या भावानुसारच माल विकणे विक्रेत्याला भाग होते. त्याला पर्याय नव्हता. अशा प्रकारे अल्लाउद्दीनने बाजारभाव नियंत्रणासाठीचे धोरण ठेवले. त्यात तो यशस्वी ठरला मात्र उत्पादक, कलाकार, कारागीर यांच्यावर विपरित परिणाम झाले किमती घटल्यामुळे कार्यक्षम मजूर, कच्चा माल मिळणे कठीण झाले सर्वात जास्त परिणाम शेतकऱ्यांवर झाला अर्थात बाजारभाव नियंत्रण दिल्लीपुरते मर्यादित असल्याने दिल्लीबाहेरील शेतकऱ्यांना थोडा दिलासा मिळाला. मात्र प्रसंगी राज्य सरकारच्या नियमांचे उल्लंघन करणे लोकांना शक्य होत नसे

(२) महसूल धोरण : अल्लाउद्दीनने जमीन सुधारणा मोहीम सुरू केली. राज्याची घडी नीट लावणे, स्वाऱ्यांचा खर्च, सैन्याची उभारणी यासाठी आर्थिक सुधारणांची आवश्यकता होती. अल्लाउद्दीनने महसूलविषयक धोरण हिंदू व मुस्लिम या सर्वांना लागू केले त्यानुसार

- (१) गावातून महसूल गोळा करणाऱ्यांच्या जागा (मुकदाम) त्या सर्व काढून टाकल्या. त्यांच्या ताब्यातील जमिनी एकत्रित केल्या. त्याची मोजणी करून जमीनदार व कुळे यांच्यासह सर्वांना समान जमीन महसूल लागू केला.
- (२) सर्वांसाठी एकूण उत्पन्नाच्या अर्धा भाग महसूल लागू केला.
- (३) जमिनीच्या दर्जानुसार मोजणी करून महसूल ठरवून दिला. अल्लाउद्दीन हा पहिला सुलतान की ज्याने मोजमाप करून महसूल पद्धती लागू केली. त्यामुळे हिंदू जमिनदार, महसूल अधिकारी आणि शेतकऱ्यांवर वचक बसला.

(४) गायी, बकरी यांवर कर लागू केला.

(५) बिगर - मुस्लिम लोकांवर 'जिझिया' कर लागू केला त्याचे गरीब, मध्यमवर्ग व श्रीमंत या वर्गासाठी वसूलीचे प्रमाण १०:२०:४० टंका असे होते.

(६) युद्ध खंडणीपासून मिळणारे राज्याचे उत्पन्न मोठे होते त्याची वसूली १/५ च्या ऐवजी ४/५ करण्यात आली.

महसूल वसूली करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची संख्या या काळात जास्त होती. शिवाय महसूल गोळा करण्याच्या पद्धतीत गैरप्रकार होत होते. लाचलूचपत वाढली होती त्यामुळे महसूल अधिकाऱ्यांकडे अमाप पैसा गोळा झाला होता. अल्लाउद्दीनने त्याकडे लक्ष ठेवून गैरप्रकारांना आळा घातला. पटवारी आणि कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या लाचखोरीला पायबंद बसवून त्यांच्या पगारात वाढ केली. दोषी ठरलेल्यांना कडक शिक्षा दिली. अल्लाउद्दीनच्या या धोरणामुळे उमराव आणि हिंदू जमीनदारांवर वचक बसला. उत्पन्नाच्या अर्धा टक्के वसूली करणे म्हणजे मोठे अन्यायकारक ठरत होते. या आधी हे दर १/४ ते १/६ होते. या महसूलाशिवाय इतर करही लागू केलेले होते. अशा प्रकारे महसूल पद्धतीत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करणारा अल्लाउद्दीन हा दिल्लीचा पहिला सुलतान ठरला.

(३) परराष्ट्रीय धोरण आणि विजय - अल्लाउद्दीन महत्वाकांक्षी होता. त्याच्या माळवा व देवगिरीवरील विजयामुळे त्याची महत्वाकांक्षा आणखी वाढीस लागली. सुलतान झाल्यावर त्याने राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले.

(४) गुजरातची मोहीम (१२९७) - गुजरात जिंकण्यासाठी अल्लाउद्दीनने आलफखान व वजीर नुस्रातखान यांना मोहिमेवर पाठविले. गुजरातमध्ये अनहिलवाडा येथे राजा कर्णराय राज्य करीत होता. त्याने अल्लाउद्दीनच्या सैन्यास परतवून लावण्याऐवजी राजा रामदेवरावाकडे आश्रयास गेले. त्यामुळे त्याचे राज्य अल्लाउद्दीनच्या ताब्यात गेले.

युद्ध न करताच प्रदेश ताब्यात आला. नुस्रातखानने या विजयानंतर खंबायत आणि सोमनाथचे मंदिर लुटले. खंबायत प्रांत व्यापारामुळे सधन होते. तेथील मोठी लूट सुलतान अल्लाउद्दीनला मिळाली. कर्णरायाची पत्नी कमलादेवीशी विवाह करून त्याने तिला पट्टराणी केले.

(५) रणथंभोरचा पाडाव : अल्लाउद्दीनने गुजरातनंतर आपले लक्ष राजपुतान्याकडे वळवले. तेथील मजबूत किल्ला जिंकण्यासाठी उलघखान आणि नुस्रातखान यांना मोठी फौज देऊन पाठविले (१२९९). तेथील राजा राणा हमीरदेव मोठी सेना घेऊन लढण्यास आला. त्याने अल्लाउद्दीनच्या सैन्याला मागे हटवले. या वेळी नुस्रातखान जखमी झाला. तेव्हा अल्लाउद्दीनने स्वतः मोहीम हाती घेतली झालेल्या युद्धात राणा हमीरदेवाने मोठा पराक्रम केला. परंतु त्याच्या प्रधानाच्या

फितुरीमुळे तो पकडला गेला. अल्लाउद्दीनने त्याला व त्याच्या कुटुंबीयांना ठार केले आणि किल्ला जिंकून घेतला. तेथे उलघखानाची नेमणूक करून तो दिल्लीस परत गेला (१३०१).

(६) चितोडवर स्वारी (१३०२-१३०४) - या काळात राजपुतान्यात अनेक संस्थाने होती. त्यात उदेपूर, जोधपूर व जयपूरची ख्याती होती. उदेपूरचे राज्य मेवाडचे राज्य या नावाने प्रसिद्ध होते. याच्या उत्तरेस जयपूरचे राज्य होते मेवाडची राजधानी चितोडगड होती. या राज्याच्या पश्चिमेकडे अरवली पर्वतांच्या रांगा असल्यामुळे हे राज्य बरेचसे सुरक्षित राहिले होते. त्यात चितोडचा मजबूत किल्ला होता. चितोडच्या भीमसिंगाची रुपवती पत्नी पद्मिनी होती. अल्लाउद्दीनने पद्मिनी मिळविण्यासाठी चितोडवर स्वारी केली. पद्मिनी माझ्या स्वाधीन करा असा भीमदेवास निरोप पाठविला आणि चितोडगडला वेढा घातला. परंतु चितोडगड हस्तगत न होण्याची लक्षणे दिसू लागताच अल्लाउद्दीनने पद्मिनीस एकदा पाहून परत जातो असे बोलणे चालू केले. परंतु आरशात तिचे प्रतिबिंब दिसेल असा भीमदेवांचा जबाब आला असता तेवढ्यावर समाधान मानल्याची अल्लाउद्दीनने तयारी दर्शविली पद्मिनीचे रूप पाहून तो मोहीत झाला आणि भीमसिंगास दयाने कैद केले. पद्मिनी स्वाधीन केल्याशिवाय भीमदेवाची सुटका करणार नाही असे सांगितले. तेव्हा पद्मिनीने आपण मोठ्या लवाजम्यासह भेटण्यास येत आहे. असा अल्लाउद्दीनला निरोप पाठवला अल्लाउद्दीन त्याला कबूल झाला तेव्हा ठरल्याप्रमाणे सातशे बुरख्याच्या पालख्या अल्लाउद्दीनच्या गोटात दाखल झाल्या प्रत्येक पालखीत बुरखेधारी शूर सैनिक ठेवलेले होते. शिवाय प्रत्येक पालखीस उचलणारे सहा भोईदेखील हत्यारबंद शिपाई होते या लवाजम्यात प्रत्यक्षात पद्मिनी नव्हतीच. पद्मिनी भेटीस आली असे समजून अल्लाउद्दीनने तिला तिच्या नवऱ्याला भेटण्यासाठी अर्धा तास दिला भीमदेव रिकाम्या पालखीत किल्ल्यावर सुखरूप परतला. शेवटी पालख्यातील सर्व शिपाई बाहेर पडले या संघर्षात मोठी कापाकापी होऊन अनेकजण ठार झाले अलाउद्दीनचे मोठे नुकसान झाले याच वेळी दिल्लीवर मोघलांच्या हल्ल्याची बातमी आल्याने घाईघाईने त्याला दिल्लीला परत जावे लागले यासंदर्भातील घटनेसंदर्भात पद्मिनी नावाबद्दल काही विद्वानात मतभेद आढळतात, अमीर खुसरौने याचा उल्लेख केलेला नाही, बराणीने ओझरता उल्लेख केलेला आहे. सन १३०४ मध्ये अल्लाउद्दीनने चितोडवर पुन्हा स्वारी केली त्या वेळी रजपुतांनी मोठा पराक्रम केला. परंतु त्यांना पराजय स्वीकारावा लागला. चितोड अल्लाउद्दीनच्या ताब्यात आले. रजपूत स्त्रियांनी यावेळी स्वरक्षणासाठी 'जोहार' केला. यानंतर माळवा, उज्जैन, धारानगरी, चंदेरी हे प्रदेश अल्लाउद्दीनने जिंकून घेतले. त्यामुळे जवळजवळ उत्तरेकडील सर्व प्रदेश त्याच्या ताब्यात आले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) व (✓) अशी खूण करा.

- (१) मर्यादित उत्पन्न आणि मोठ्या प्रमाणावर सैन्याची उभारणी यामुळे अल्लाउद्दीनला मोठ्या आर्थिक प्रसंगाला सामोरे जावे लागले. ( )
- (२) वस्तूची किंमतपातळी खाली आणण्यासाठी वेतन कमी करण्याचा मार्ग पत्करला. ( )
- (३) अल्लाउद्दीनने वेतन कपात, वस्तुंच्या किमतीची निश्चिती वजनमापे करण्याबाबतची कडक अमलबजावणी याद्वारे बाजारपेठांवर परिणामकारक नियंत्रण ठेवले. ( )
- (४) अल्लाउद्दीनने बाजारावर जे कडक नियंत्रण ठेवले त्याचा फायदा सर्वानाच झाला. ( )
- (५) अल्लाउद्दीनच्या काळात लाचलुचपत, चोरी यांत वाढ झाली. ( )

२.२.३ दक्षिणेकडील विजय (१३०६)

साम्राज्यतृष्णा आणि संपत्तीची हाव यामुळे अल्लाउद्दीनने आपला मोर्चा दक्षिणेकडे वळवला. सत्तेवर येण्याआधी अल्लाउद्दीनने दक्षिणेकडील मोहीम काढली होती. त्या वेळी मिळालेल्या संपत्तीचा उपयोग त्याने सत्ता हस्तगत करण्यासाठी केला होता. यानंतर देवगिरी (दौलताबाद) चा राज्यकर्ता रामदेवराय याने अल्लाउद्दीनला खंडणी पाठविण्याचे बंद केले होते तेव्हा त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी अलाउद्दीनने मलिक काफूर नावाच्या आपल्या सरदाराला आपले मोठे सैन्य देऊन दक्षिणेकडे रवाना केले. अल्लाउद्दीनच्या या दक्षिण स्वारीचे राजकीय आणि आर्थिक कारणे होती. ती कारणे अशी (१) देवगिरीचा बंदोबस्त करणे व आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी संपत्ती गोळा करणे. अल्लाउद्दीनने आपल्या राज्यविस्तारासाठी व बंदोबस्तासाठी सैन्यसंख्या वाढविली होती. खडे सैन्यातील सैनिकांची संख्या ४,७५,००० होती बाजारभाव नियंत्रणासाठी ज्या आर्थिक सुधारणा अल्लाउद्दीनने केल्या होत्या त्यामुळे तिजोरीवर ताण पडत होता (२) याशिवाय सैन्य व सेनाधिकारी यांना नव्या मोहिमेमध्ये गुंतवणे आवश्यक वाटत होते.

दक्षिणेकडे या काळात पुढील राज्ये होती

- (१) देवगिरी येथे यादव घराण्यातील रामदेवराव राज्य करीत होता.
- (२) आग्नेयेकडे तेलंगणा येथे प्रतापरुद्र देव पहिला या काकतीय घराण्यातील राज्याचे राज्य होते.
- (३) तेलंगणाच्या नैऋत्येकडे होयसळ घराण्यातील द्वारसमुद्र येथे बल्लाळांचे राज्य होते.
- (४) दक्षिण टोकाला पांड्यांचे राज्य होते.

मलिक काफूर सैन्य घेऊन माळव्यातून खानदेशच्या मार्गाने सुलतानपुर्च्याहून देवगिरी येथे आला. वाटेने येताना

त्याची लुटालूट सुरू होती. या सैन्याशी टक्कर देणे आपल्याला शक्य नाही हे समजून रामदेवराव अल्लाउद्दीनला भेटण्यास दिल्लीस गेला. तेथे रामदेवरावाचा चांगला सन्मान होऊन त्याला एक छत्र, 'राजाधिराज' ही पदवी आणि बक्षीस देऊन प्रतिष्ठेने परत पाठविले.

दक्षिणेत यश मिळाल्याने अल्लाउद्दीनने सन १३०९ मध्ये तेलंगणातील वरंगळचे राज्य जिंकण्यास मलिक काफूरला पाठविले. त्याने वरंगळच्या किल्ल्याला वेढा घातला. शेवटी तेथील राजा प्रतापरूद्र देव शरण आला. त्याने मोठी खंडणी, १०० हत्ती, ७००० घोडे, मौल्यवान वस्तू देऊन दरवर्षी खंडणी पाठविण्याचे कबूल केले. भेटीदाखल दिलेल्या या मौल्यवान वस्तूंमध्ये प्रसिद्ध 'कोहिनूर' हिऱ्याचा समावेश होता. या यशानंतर सन १३१० मध्ये मलिक काफूरने द्वारसमुद्रा या राज्यावर स्वारी करून तेथील राजाला-वीर बल्लाळला पराभूत केले. त्याच्याकडून खंडणी वसूल केली. मलिक काफूरने द्वार समुद्राच्या राजाच्या मदतीने पांड्य राज्यावर आक्रमण केले. तेथील गादीच्या वारसासंदर्भात सुंदर पांड्य आणि वीर पांड्य यांच्यात संघर्ष चालू होता. वीर पांड्याने मलिक काफूरची मदत घेऊन राज्य मिळवले. अशा प्रकारे विशेष विरोध न होता मलिक काफूरला विजय मिळत गेले (१३११). या स्वाऱ्यांचे अनेक परिणाम झाले. (या वेळेपासून दक्षिण हिंदुस्थानावर मुसलमानांच्या वारंवार स्वाऱ्या होऊ लागल्या.) दक्षिण टोकापर्यंत मलिक काफूरची वाटचाल चालू राहिली. त्यातून अल्लाउद्दीनला ६१२ हत्ती, २०,००० घोडे ९६ हजार मण सोने (१,५६,७२,००० शेर) याशिवाय जडजवाहीर एवढी संपत्ती मिळाली.

सन १३१२ मध्ये देवगिरीच्या राजाकडून खंडणी वेळेवर येत नसल्यामुळे अल्लाउद्दीनने मलिक काफूरला तेथे पाठविण्यासाठी त्यावेळी रामदेवरावाच्या मुलाने त्याला विरोध केला. परंतु त्यावेळी झालेल्या युद्धात राजा ठार झाल्याने त्याचे राज्य-महाराष्ट्र देश-अल्लाउद्दीनच्या ताब्यात आले. ही अल्लाउद्दीनची दक्षिणेकडील शेवटची मोहीम ठरली. अल्लाउद्दीनने दक्षिणेकडे यश मिळविले, परंतु हे प्रदेश त्याच्या साम्राज्यात समाविष्ट झाले नाहीत रजपुतांशी होणारी युद्धे व मोगलांच्या स्वाऱ्या यात अल्लाउद्दीन गुंतला गेल्याने त्याला दक्षिणेकडे लक्ष देता आले नाही मात्र त्याच्या मृत्यूनंतर ही राज्ये स्वतंत्र झाली अल्लाउद्दीनच्या या दक्षिण स्वारीमुळे पुढील काळात परकीय आक्रमणांच्या स्वाऱ्या होत गेल्या. या स्वाऱ्यांमुळे येथील अपार संपत्ती लुटली गेली. हिंदू मंदिराच्या विनाशाबरोबरच हिंदू कला-कौशल्याची बांधकामे यांची मोठी पडझड झाली. मुसलमानांची संख्या यानंतर येथे वाढत जाऊन बहामनी राज्याची स्थापना झाली.

(अ) मोगलांच्या स्वाऱ्या आणि अलाउद्दीनचे वायव्येकडील धोरण

सन १२९६ पासून मोगलांच्या स्वाऱ्या हिंदुस्थानावर

होऊ लागल्या. सन १२९७ मध्ये मध्यतुर्कस्तानचा राज्यकर्ता चंगीझखानाचा वंशज अमीर दाऊद याने एक लाख सैन्य देऊन सिंध व पंजाब घेण्यास कादर या सेनापतीस पाठविले या वेळी अल्लाउद्दीनने जाफर व उलघखानास बंदोबस्तासाठी पाठविले. त्यांनी लाहोरजवळ युद्ध करून मोगलांचा पराभव केला. सन १२९९ मध्ये मोगलांची दुसरी स्वारी झाली. या वेळी त्यांनी सीरीचा किल्ला जिंकून घेतला तेव्हा अल्लाउद्दीनने जाफरखानास मोहिमेवर पाठविले. त्याने सीरी किल्ला परत मिळविला. १७ हजाराहून जास्त कैदी पकडले. या यशाने जाफरखानाची लोकप्रियता वाढीस लागली.

अमीर दाऊदने पहिल्या अपयशाने खचून न जाता पुन्हा सन १३०० मध्ये स्वारी केली. युद्धाची चांगली तयारी केल्याने मोगल फौजेने दिल्लीजवळ तळ ठोकला. अल्लाउद्दीनने जाफरखान व उलघखानास मोगलांच्या स्वारीला तोंड देण्यास पुन्हा पाठविले. मात्र त्यात जाफरखान ठार झाला.

सन १३०३ मध्ये अलाउद्दीन चितोडच्या मोहिमेमध्ये गुंतलेला असताना मोगलांनी पुन्हा हिंदुस्थानवर स्वारी केली. या वेळी जाफरखान व उलघखान मरण पावलेले असल्याने ही जबाबदारी कोणावर सोपवावी हा अल्लाउद्दीनसमोर प्रश्न पडला होता. परंतु त्याचे नशीब बलवत्तर ठरले. मोगलांनी या वेळी माघार घेतली. तेव्हा वायव्य सरहद्दीकडून होणाऱ्या वारंवार स्वाऱ्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी अल्लाउद्दीनने पावले उचलली मोगल ज्या मार्गाने येत आक्रमणे करीत होते. तेथे नाकेबंदी केली मजबूत तटबंदी राजधानीभोवती बांधली. सैन्याची पुनर्रचना करून संरक्षक शिबंदी तेथे ठेवली सन १३०६ पर्यंत त्याने मोगलांना फक्त परतवून लावण्याचेच धोरण होते परंतु नंतरच्या धोरणामुळे सुरक्षितता कायमस्वरूपी यावी यासाठी प्रयत्न केले.

मोगलांची शेवटची स्वारी १३०६ मध्ये झाली. या वेळी इकबाल-मंद आणि कुबक यांच्या नेतृत्वाखाली ५०,००० पेक्षा जास्त मोगलांनी हिंदुस्थानात प्रवेश केला. होता यश मिळविण्याच्या दृष्टीने त्यांनी वेगवेगळे दोन विभाग केले कुबक, रावी नदीच्या रोखाने निघाला तर इकबाल मंद त्याच्या दक्षिणेकडील मार्गाने निघाला. परंतु झालेल्या युद्धात त्यांना मोठा पराभव स्वीकारावा लागला इकबाल मंद आपला जीव कसाबसा वाचवून परत जावे लागले अलाउद्दीनच्या वायव्य धोरणासंदर्भात विद्वानांची परस्पर विरोधी मते आढळतात. अल्लाउद्दीनचे राज्य विस्ताराचे धोरण, मोहिमांचा खर्च सैनिकांवर होणारा खर्च आणि राज्यातील अंतर्गत धोरण व सुधारणा पाहता, वायव्येकडून होणाऱ्या मोगलांच्या स्वाऱ्यांना परतवून लावण्यास त्याला उतंग मिळाली नाही असे कांहीचे म्हणणे आढळते. वायव्य धोरणासंदर्भात त्याच्या कोतवाल अल्-उल-मलिकने या मोगलांच्या स्वाऱ्यांचा प्रथम बंदोबस्त करण्याविषयी सुचविले होते. परंतु अल्लाउद्दीनने

त्याकडे वेळीच लक्ष दिले नाही असे टीकाकारांचे मत आढळते. राज्यविस्तार आणि मोहिमा काढण्याआधी वायव्येकडील सरहद्दीचा प्रथम बंदोबस्त त्याने करायला हवा होता. असा दृष्टिकोन या संदर्भात आढळतो. यानंतर मोगलांची आक्रमणे थांबण्याचे कारण अल्लाउद्दीनने केलेला बंदोबस्त हे नव्हते तर मध्य अशियात ज्या लढाया या काळात सुरू झाल्या होत्या त्यात हे मोगल गुंतले गेल्याने त्याच्या हिंदुस्थानावरील स्वाभ्या कमी होत गेल्या म्हणून अल्लाउद्दीनचे वायव्येकडील धोरण दूरदृष्टीपणाचे नव्हते असा निष्कर्ष विद्वानांनी काढलेला आहे.

(आ) अल्लाउद्दीन खिलजीचा मृत्यू व योग्यता

मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांमध्ये अल्लाउद्दीन एक नामांकित सुलतान म्हटला जातो. त्याची कारकीर्द हिंदुस्थानच्या इतिहासात अनेक कारणांनी संस्मरणीय आहे. त्याने मुसलमानांचा अंमल या देशात चिरस्थायी केला. त्याला लिहिता, वाचता येत नव्हते मात्र फौजेची व्यवस्था नीट ठेवून विजय कसे मिळवावे हे चांगले कळत होते. तो तापट व क्रूर होता. थोड्या काळात त्याने राज्याचा मोठा विस्तार केला त्याने कारभार व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम ठेवली होती. मलिक काफूरवर त्याची मोठी मर्जी होती. त्याचा फायदा काफूरने घेतला. त्याचे राणी व मुलांमधील वैर पाहून काफूरने त्यांना अटकेत ठेवले शेवटी दूरदूरच्या प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवले अल्लाउद्दीनला कठीण होत गेले. तेथे बंडे उद्भवली. जोवर त्याची जरब होती. तोपर्यंत कारभार सुरळीत चालला. कडक कायद्यामुळे मालाची ने-आण करणे सुरक्षित बनले होते. त्याने राज्याची सांपत्तिक स्थिती चांगली राहावी म्हणून आर्थिक धोरण अनुकूल ठेवले होते. बाजारभाव ठरवून दिल्यामुळे शेती सुधारून चोऱ्यामाऱ्या कमी झाल्या होत्या. शेवटी त्याचे दुखणे वाढत जाऊन सन १३१६ मध्ये अल्लाउद्दीन मरण पावला.

(इ) कुतुबुद्दीन मुबारक (१३१६-१३२०)

अल्लाउद्दीनच्या मृत्यूनंतर लगेच मलिक काफूरने सुलतानाचा खोटा मृत्युलेख पुढे करून, पाच वर्षांचा शहाजादा उमरखान (अल्लाउद्दीनचा नातु) याला सुलतान म्हणून घोषित करावे व आपण राज्यकारभार पाहावा असा हेतू धरला. परंतु या वेळी कट होऊन त्यात काफूरची हत्या झाली. या वेळी काफूरच्या कापाकापीच्या तडाख्यातून वाचलेला मुबारक शहा जिवंत होता. यानंतर मुबारक शहा (अल्लाउद्दीनचा मुलगा) सुलतान झाला. गादीवर आल्यानंतर कुतुबुद्दीन मुबारक शहाने सतरा हजार कैद्यांची सुटका करून त्यांच्या सर्व जमिनी त्यांना परत केल्या. स्वतःला ईश्वराचा दूत असे संबोधून स्वतःला मोठा इनाम म्हणवून घेऊ लागला सक्तीचे कर बंद केले. परंतु तो आळशी व व्यसनाधीन होता. त्याचे राज्यकारभाराकडे लक्ष राहिले नाही. त्यामुळे गुजरातमध्ये उठाव होऊ लागले. तेव्हा मुबारकने त्या बंदोबस्तासाठी ऐन-

उल -मुलक या सरदारास पाठविले. याच काळात देवगिरीचा राजा स्वतंत्रपणे राज्यकारभार पाहू लागला होता. तेव्हा सैन्य घेऊन मुबारक तेथे स्वतः गेला. तेथील हरपाल देव राजाला ठार केले. तेथे आपला बंदोबस्त ठेवला. देवगिरी राज्याची अनेक जिल्ह्यांत विभागणी करून तेथे तुर्की-मलिकची नेमणूक केली. पुढे तेलंगणावर त्याने मलिक खुस्रने या सरदाराला पाठविले. खुस्रने तेथे मोठे यश मिळवून मोठी संपत्ती आणली. मात्र मुबारकला राज्यकारभारावर आपले नियंत्रण ठेवता न आल्याने राज्यात सर्वत्र बंडे होऊ लागली. सर्वत्र जुलूम व अंदाधुंदी माजली. मुबारकच्या हलगर्जीपणाचा फायदा मलिक खुस्रने घेतला. त्याने मुबारकची हत्या करून तख्त बळकावले.

मुबारक अत्यंत दुर्व्यसनी होता. तो सदैव खाण्यापिण्यात, नाचगाण्यात दंग असे. तसेच दरबारात मोठमोठ्या लोकांची बेअदबी केल्याने अनेकजण दुखावले गेले. हसन गुजराथी याला वजीर केले आणि सर्व अधिकार त्याच्या हाती दिले. या हसनने स्वतःला मलिक खुस्र ही पदवी घेऊन पुढे संधीचा फायदा घेऊन सुलतान बनला. नसरुद्दीन खुस्रशाह (१५ एप्रिल ते ५ सप्टेंबर १९२०) हसन खुस्रने १५ एप्रिल १३२० रोजी स्वतःला सुलतान म्हणून घोषित केले. हा इमाद-उद्दीन रियाननंतर झालेला दुसरा मुसलमान सुलतान होय. या काळात बराणी आणि अमीर खुस्रौ हे दोघेही त्याच्या दरबारी होते. बराणीच्या मते खुस्रने हिंदूंची सत्ता पुन्हा स्थापन केली. परंतु हे मत पटण्यासारखे नाही. कारण इतर तुर्की अमिरानी त्याला जबरदस्त विरोध केला असता. तो जन्माने हिंदू होता. नंतर धर्मांतराने तो मुसलमान झाला असे मानले जाते. परंतु तसा पुरावा आढळत नाही. यानंतर खिलजी घराणे संपुष्टात आले.

खुस्रने नासिरुद्दीन हे नाव धारण केले. त्याने आपल्या नावाने खुजबा वाचविला. नाणी पाडली. त्यानंतर खिलजी घराण्यातील अनेकांची कत्तल केली. शेवटी चिडलेल्या लोकांनी त्याचीच हत्या केली. (सप्टेंबर १३२०). या वेळी पंजाबचा सुभेदार गाजीबेग तुघलख याने फौज घेऊन दिल्ली ताब्यात घेतली. (१३२१). स्वतःस गियासउद्दीन हे नाव धारण केले व सुलतान झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) ..... व ..... या दोन गोष्टींमुळे अल्लाउद्दीनने दक्षिणेवर स्वारी केली.
- (२) अल्लाउद्दीने ..... यास मोठे सैन्य देऊन दक्षिणेकडे पाठवले.
- (३) मलिक काफूरने ..... च्या मदतीने पांडय राज्य मिळवले.
- (४) अल्लाउद्दीनने जरी दक्षिणेत यश मिळवले तरी ..... व ..... या दोन गोष्टींमुळे त्याला दक्षिणेकडे लक्ष देता आले नाही.

- (५) . . . . . ने मुसलमानांचा अंमल देशात चिरस्थायी केला.
- (६) अल्लाउद्दीनच्या मृत्यूनंतर . . . . . हा सुलतान झाला.
- (७) . . . . . नंतर खिलजी घराणे संपुष्टात आले.

२.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓)
- (४) (x) (५) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (x)
- (४) (✓) (५) (x) (६) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓)
- (४) (x) (५) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) साम्राज्यतृष्णा व संपत्तीची हाव (२) मलिक काफूर (३) वीर पांडय (४) रजपुतांशी युद्धे व मोगलांच्या स्वाऱ्या (५) अल्लाउद्दीन (६) मुबारक शहा (७) नसरुद्दीन स्वसू शाह

२.४ सारांश

गुलाम घराण्यातील कैकुबादनंतर जलालुद्दीन खिलजी दिल्लीची गादी मिळवून सुलतान झाला. खिलजी घराण्याची सत्ता सुरू झाली. ही सत्ता तीस वर्षे टिकली. त्यातील उल्लेखनीय सुलतान म्हणजे अल्लाउद्दीन खिलजी. जलालुद्दीनची हत्या करून तो सुलतान झाला. त्याआधी त्याने देवगिरीचा राज्यकर्ता रामदेवरावाचा पराभव करून मोठी लूट मिळविली होती. त्या संपत्तीचा उपयोग त्याने राज्यारोहण करून स्वतःचे प्रस्थ वाढविण्याकडे केला. आलेल्या अडचणींवर मात केली. त्याने काही प्रशासकीय उपाययोजना केल्या. त्यामुळे त्याचा वचक बसून विरोधकांचा बंदोबस्त झाला. आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी काही सोयी-सुधारणा केल्या साम्राज्यविस्तारासाठी मोठे खडे सैन्य उभारले. त्यात सुधारणा केल्या. घोड्यांना डाग देण्याची पद्धती उल्लेखनीय ठरली. बाजारपेठावर नियंत्रण ठेवून वस्तूंच्या किमती कमी

करण्यासाठी प्रयत्न केले. महसूल वाढावा म्हणून वसुली पद्धतीत बदल केले. गुजरातची मोहीम काढून तेथील प्रदेश व किल्ले जिंकले. चित्तोडची स्वारी उल्लेखनीय ठरली. दक्षिणेकडील मोहिमेवर मलिक काफूर या सरदारास पाठवून विजय मिळविले. हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडे राज्यविस्तार केला. या स्वारीचे अनेक परिणाम झाले. याच काळात वायव्येकडून मोगलांच्या स्वाऱ्या सुरू झाल्याने अल्लाउद्दीनला वायव्येकडील सरहद्दीचा बंदोबस्त करणे भाग पडले.

अल्लाउद्दीनच्या मृत्यूनंतर मलिक काफूरने सत्ता आपल्या हाती ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्याला यश मिळाले नाही. अल्लाउद्दीनचा मुलगा मुबारक सुलतान झाला. त्याची कारकिर्द अल्पकाळ ठरली. त्याच्यानंतर नसरुद्दीन खुस्रु शाह सुलतान काही काळ होता. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन गाजी बेगने सत्ता हस्तगत केली.

२.५ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) अल्लाउद्दीन खिलजीला राज्यारोहणानंतर कोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागले ते स्पष्ट करा.
- (२) अल्लाउद्दीन खिलजीने केलेल्या प्रशासकीय उपाययोजना स्पष्ट करा
- (३) अल्लाउद्दीनने बाजारपेठांवर नियंत्रण कशा तऱ्हेने लागू केले ते स्पष्ट करा. अशा प्रकारची नियंत्रणे व बसवण्याची कारणे कोणती होती.
- (४) अल्लाउद्दीनच्या महसूलविषयक धोरणाचे विवेचन करा.
- (५) अल्लाउद्दीनने आपले साम्राज्य कसे वाढविले ते विशद करा.
- (६) अल्लाउद्दीनने मोगलांच्या स्वाऱ्या थांबविण्यासाठी कोणत्या धोरणाचा अवलंब केला ते विशद करा.

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (1) Amir Khusrau - Tughlagnana.
- (2) P. Saram - Studies in Medieval Indian History
- (3) K.S.Lal - History of the Khilijis
- (४) ओझा जी. एच. - राजपुतों का इतिहास
- (5) Sastri, K.A.N. - History of South India

घटक ३ : तुघलक घराणे (१३२० - १४१४)

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ गियासउद्दीन तुघलक शाह

(गाझी तुघलक) (१३२०-१३२५)

३.२.२ महंमद बिन तुघलक (१३२५-१३५१)

३.२.३ फिरोझ तुघलक (१३५१-१३८८)

३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.४ सारांश

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ गियासउद्दीन तुघलक शाह याचे राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन स्पष्ट करता येईल.
- ★ राज्यारोहणानंतर गियासउद्दीन शाहने अंगीकारलेले परराष्ट्रीय धोरण आणि केलेल्या लढाया स्पष्ट करता येतील.
- ★ मोगलांच्या स्वारीत गियासउद्दीनचा कसा अंत झाला याचे स्पष्टीकरण देता येईल.
- ★ महंमद बिन तुघलकाची राज्यारोहणापूर्वीची कामगिरी स्पष्ट करता येईल.
- ★ महंमद बिन तुघलकाला तख्तावर बसल्यानंतर भेडसावलेल्या समस्या विशद करता येतील.
- ★ राजपुत्र जोना किंवा महंमद बिन तुघलकाने केलेल्या महसूल सुधारणा स्पष्ट करता येतील.
- ★ महंमद बिन तुघलकाने राजधानी स्थलांतराच्या निर्णयाची कारणे व त्याचे परिणाम स्पष्ट करता येतील.
- ★ महंमद बिन तुघलकाने चलनव्यवस्थेत केलेल्या बदलाची कारणे व परिणाम स्पष्ट करता येतील.
- ★ महंमद बिन तुघलकाचे धर्मसंस्थेविषयी आणि परराष्ट्रविषयीचे धोरण स्पष्ट करता येईल.

★ फिरोझ तुघलकाचे राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन स्पष्ट करता येईल.

★ फिरोझ तुघलकाने अंगीकारलेले अंतर्गत धोरण आणि केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा स्पष्ट करता येतील.

★ फिरोझ तुघलकाने घेतलेल्या काही चुकीच्या निर्णयाचे परिणाम स्पष्ट करता येतील.

★ तैमुरलंगाची भारतावरील स्वारी व त्याचे परिणाम स्पष्ट करता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

खिलजी घराण्यातील मुबारक हा सुलतान असताना त्याचा वजीर-मलिक खुझोने-संधीचा फायदा घेऊन सुलतान बनला. त्याच्या हत्येनंतर गाजीबेग तुघलकाने आपली फौज घेऊन दिल्लीवर आक्रमण केले. दिल्ली ताब्यात घेतली व तो सुलतान बनला. त्याने स्वतःला गियासउद्दीन हे नाव धारण केले. अशा प्रकारे तुघलक घराण्याची सत्ता दिल्लीवर सुरू झाली.

गियासउद्दीननंतर आलेल्या महंमद बिन तुघलकाची कारकीर्द काही विशेष घटनांमुळे गाजली. त्याचे अंतर्गत धोरण, परराष्ट्रीय धोरण तसेच धर्मसंस्थेसंबंधी धोरण या प्रकरणात पाहावयाचे आहे. त्याने केलेले राजधानीचे स्थलांतर व चलनव्यवस्थेत केलेल्या बदलाची कारणे व परिणाम लक्षात घ्यावयाचे आहेत. दोआबमधील करवसुली, त्याचे परिणाम या सर्व घटना लक्षात घेता तो राज्यकारभारात कितपत यशस्वी ठरला याचे मूल्यमापन करता येते. महंमद तुघलकानंतर फिरोझ तुघलक सुलतान झाला. त्यानेही काही प्रशासकीय सुधारणा केल्या. त्यात काही चुकीची धोरणे आढळतात. त्याने सार्वजनिक बांधकामे, न्यायव्यवस्था, शिक्षणाला उत्तेजन, इत्यादी धोरणांबरोबर मानवतावादी कार्ये केली. या बाबी लक्षात घेऊन त्याच्या कार्याचे मूल्यमापन करता येईल. याच काळात तैमुरलंगाची हिंदुस्थानवर स्वारी झाली. त्याची कारणे व परिणाम या प्रकरणात पाहता येतील. तसेच तुघलक घराणे शेवटी संपुष्टात का आले याचेही विवेचन या घटकात पाहता येईल.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ गियासउद्दीन तुघलक शाह (गाझी तुघलक) (१३२०-१३२५)

(अ) राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन व राज्यारोहण

गुलाम घराण्यातील सुलतान बल्बन याच्याकडे गियासउद्दीन पूर्वी गुलाम होता. स्वतःच्या कर्तबगारीने तो वरच्या पदावर चढत गेला. त्याने अल्लाउद्दीनच्या वेळेपासून अनेक वेळा मोगल, वगैरे लोकांशी लढून सरहद्दीचे संरक्षण केले होते. त्यामुळे त्याला गाझी-मलिक असे नाव मिळाले. खिलजी घराण्यातील कोणी वारस नसल्याने त्याने परिस्थितीचा फायदा घेऊन दिल्ली ताब्यात घेतली आणि सुलतान झाला. मुसलमानी राज्य सांभाळण्यास त्याच्या शिवाय दुसरा कोणी नसल्याने दिल्लीच्या लोकांनी त्याला पाठिंबा दिला. त्याने एकंदरीत पाच वर्षे राज्य केले. या काळात त्याने राज्यकारभाराचे नियम तयार केले. किल्ल्यांचा बंदोबस्त केला. व्यापारवाढ व्हावी म्हणून प्रयत्न केले. विद्वानांना निमंत्रित करून त्याने कुराणाच्या आधाराने आणि दिल्लीतील मूळ चालीरीतीला अनुसरून कायद्यांचे एकीकरण केले. राज्यावरचे कर त्याने पुष्कळ कमी केले. राज्यातील लाचलुचपत, भ्रष्टाचाराला आळा घातला. उमरावांना जहागिरी परत दिल्या. चराऊ कर गोळा करण्याचे त्यांना अधिकार दिले. त्या मोबदल्यात उत्पादकांकडून कोणतीही करवसूली केली जाणार नाही याची हमी घेतली. त्याप्रमाणेच सुभेदारांनाही महसूल वसुली १/१०पेक्षा जास्त वाढ न करण्याची ताकीद दिली. जास्त पिके काढण्यासाठी त्याने पडीक जमिनी मशागतीखाली आणल्या. कालवे काढले. नवीन बागा तयार केल्या. दळणवळणात वाढ होण्यासाठी पूल बांधून रस्ता-बांधणीची कामे केली, यामुळे राज्यातील बातम्या लवकर समजण्यास मदत होत गेली. दिल्लीलगत तुघलकाबाद नावाचा किल्ला बांधला. अशा तऱ्हेने कारभारासाठी सोयी केल्या.

(आ) परराष्ट्रीय धोरण-लढाया-वरंगळ मोहिमा

गियासउद्दीनने राज्याचा बंदोबस्त केल्यानंतर वरंगळची मोहिमा काढली. वरंगळचा, काकतीय घराण्यातील राजा प्रतापरुद्र देव स्वतंत्र झाला होता. या मोहिमेवर गियासउद्दीनने आपल्या मुलास जोनास पाठविले. या वरंगळच्या किल्ल्याचा वेढा बराच काळ चालला. दरम्यान गियासउद्दीनच्या मृत्यूची अफवा त्याच्या कानी आल्याने जोना (उलुघखान) दिल्ली परतला. अशा प्रकारे वरंगळ जिंकण्याची पहिली मोहिमा अपयशी ठरली (१३२१). यानंतर पुन्हा सन १३२३ मध्ये वरंगळवर दुसरी मोहिमा काढली. या वेळी मात्र मोहिमेला यश

येऊन राजा प्रतापरुद्र देवला दिल्लीस पाठवून देण्यात आले. तेलंगणचे राज्य जिंकून त्याची अनेक जिल्ह्यात विभागणी करण्यात आली. वरंगळचे नामांतर सुलतानपूर असे करण्यात आले.

बंगालची मोहिमा - बंगालमध्ये वारसा हक्कावरून शियाबुद्दीन व नासिरुद्दीनमध्ये संघर्ष वाढला होता. त्यात नासिरुद्दीनला गियासउद्दीनने मदत करून विजय मिळवला. त्याला मांडलिक बनविले आणि बंगाल, दिल्ली साम्राज्यात विलीन केला. परत येताना तिरहूतच्या (मिथिलेच्या) हिंदू राजाचा त्याने पाडाव केला.

(इ) मोगलांची स्वारी व त्याची हत्या

गियासउद्दीन मोहिमेत गुंतलेला असताना अनेक अफवा पसरलेल्या होत्या. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी गियासउद्दीन दिल्लीस परतला. मोगलांपासून उपद्रव होऊ नये म्हणून त्याने बंदोबस्त केला. या वेळी गियासउद्दीनचा मुलगा जोना ऊर्फ उलुघखानाने सुलतानाचा सत्कार करण्यासाठी लाकडी मंडप तयार केलेला होता. समारंभ चालू असताना एकाएकी मंडप कोसळून त्यात गियासउद्दीन व इतर पाच जण ठार झाले. त्यात उलुघखान सापडला नाही. मात्र गियासउद्दीनचा लाडका पुत्र ठार झाला. यावरून हे कारस्थान उलुघखानाचेच असावे असे मत पडते. इब्न बतुतच्या मते उलुघखान जास्त महत्त्वाकांक्षी होता. त्याला राज्य करण्याची घाई झालेली होती. त्यामुळेच त्याने हे कारस्थान केले असावे. या घटनेच्या वेळी उपस्थित असलेल्या रुकुनुद्दीन मौलवीने लिहिलेल्या संदर्भावरून या घटनेवर भरवसा ठेवला जातो. बराणीला हे मत पटत नाही. त्याच्या मते तो एक अपघात असावा. वीज कोसळल्याने तो मंडप पडून गेला असावा. बहुमतानुसार हे उलुघखानाचेच कारस्थान असावे असे दिसते.

३.२.२ महंमद बिन तुघलक (१३२५-१३५१)

राजपुत्र जोना (उलुघखान) या गियासउद्दीनच्या मुलाने 'महंमद' हे धारण करून राज्य हाती घेतले. गुलाम घराण्यातील बल्बन, खिलजी घराण्यातील अल्लाउद्दीन त्याप्रमाणेच तुघलक घराण्यातील हा महंमद बिन तुघलक लक्षात घेण्यासारखा सुलतान झाला. त्याला 'अचाट कल्पनांचा पुरुष' असे संबोधले जाते. त्याच्या कल्पना टाकाऊ नव्हत्या पण त्या वेळच्या परिस्थितीत अमलात आणणे योग्य ठरले नाही. त्याला त्याच्या कल्पना योग्यरित्या राबवता आल्या नाहीत.

(अ) राज्यारोहणापूर्वीची कामगिरी

गियासउद्दीनचा दुसरा पुत्र म्हणजे राजपुत्र जोना. सन १३२१मध्ये त्याला वरंगळच्या स्वारीवर पाठविण्यात आले होते. कारण तेथील राजा प्रतापरुद्र देवाने स्वतंत्रपणे पुन्हा

आपला राज्यकारभार सुरू केलेला होता. तेव्हा त्याच्या बंदोबस्तासाठी जोना तेथे मोहीम घेऊन गेला. तेथील किल्ल्याला त्याने वेढा देऊन आपला तळ तेथे ठोकला. ही कामगिरी पूर्ण होण्यास बराच विलंब लागत होता. अशा वेळी गियासउद्दीनच्या मृत्यूची अफवा कानी आल्याने त्याने दिल्लीकडे धाव घेतली. त्यामुळे वरंगळची मोहीम अर्धवट सोडावी लागली. मात्र सन १३२१मध्ये त्याने ही कामगिरी पूर्ण केली. वरंगळच्या राजाला दिल्लीला पाठवून वरंगळवर ताबा मिळवला. याचे विवेचन मागे आलेले आहे. राजपुत्र जोनाला तख्त मिळवण्याचे वेध लागले होते. त्यातच मंडप कोसळून गियासउद्दीन त्यात ठार झाला आणि त्याचा मार्ग मोकळा झाला. मंडप कोसळण्याची घटना म्हणजे राजपुत्र जोनाचेच ते एक कारस्थान होते असे अनेक विद्वानांचे मत दिसून येते. याचा उल्लेख मागे आलेला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) गियासउद्दीन प्रथम बल्बनकडे गुलाम होता परंतु स्वतःच्या कर्तबगारीने तो वरच्या पदापर्यंत पोहचला. ( )
- (२) गियासउद्दीनने राज्यकारभाराचे नियम तयार केले. ( )
- (३) गियासउद्दीनने राज्यांवरील करांत मोठी वाढ केली. ( )
- (४) वरंगळच्या पहिल्या मोहिमे गियासउद्दीनला मोठे यश मिळाले. ( )
- (५) महंमद बिन तुघलक यास 'अचाट कल्पनांचा पुरुष' असे संबोधले जाते. ( )

(आ) राज्यारोहण आणि त्याच्यापुढील समस्या

राजपुत्र जोनाने तख्तावर बसल्यानंतर स्वतःला 'महंमद बिन तुघलक' हे नाव धारण केले. गादीवर आल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत, म्हणजे २६ वर्षांच्या कारकिर्दीत त्याने आपल्या कल्पना कृतीत उतरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्याला 'अचाट कल्पनांचा पुरुष' असे संबोधले आहे. त्याच्या कल्पना निरर्थक होत्या असे नाही पण त्या तत्कालीन परिस्थितीत राबविणे शक्य नव्हत्या. काळाच्या कितीतरी पुढे त्या कल्पना असल्याने त्या राबविण्यात तो यशस्वी ठरला नाही. त्याच्यामध्ये विशेष असे गुण होते, असे त्याच्या समकालीन असलेले लेखक बराणी आणि इब्न-बतुत हे दोघे मान्य करतात. बराणीने त्याची तुलना ऑरिस्टॉटलबरोबर केलेली आहे. राज्यारोहणाच्या वेळी त्याच्या राज्याचा विस्तार

दक्षिणेपर्यंत झालेला होता. राज्याच्या टंकसाळी उत्तरेस दिल्ली, आग्रा, तिरहूत येथे होत्या. तसेच दक्षिणेस देवगिरी, वरंगळ (सुलतानपूर), बंगालमध्ये लखनौती सातगाव, सोनारगाव, इत्यादी दूरदूरच्या ठिकाणी टंकसाळी स्थापन केलेल्या होत्या. राज्याचे एकूण २४ सुभे होते. एवढा मोठा राज्याच्या विस्तार, सगळ्या मुसलमानी अमलात फक्त औरंगजेबाच्या काळात झालेला होता. परंतु महंमदाला आपल्या राज्यावर नियंत्रण ठेवता आले नाही. त्यामुळे ठिकठिकाणी बंडे होण्यास सुरुवात झाली.

महंमद तुघलक चांगला शिकलेला होता. तत्कालीन शास्त्रकला त्याला चांगल्या अवगत होत्या. गणितात त्याची गती उत्कृष्ट होती. वैदिक, तर्क व न्यायशास्त्रे त्याला चांगली अवगत होती. मोठमोठ्या विद्वानांना तो वादविवादात मागे टाकीत असे. तख्तावर येताच त्याने विद्वानांच्या नेमणुका केल्या. तो उतावळचा स्वभावाचा होता. मात्र व्यावहारिक दूरदुष्टीचा अभाव व परिस्थिती ओळखण्याचे चातुर्य त्याच्या अंगी नसल्यामुळे उत्कृष्ट बुद्धी आणि विद्वत्ता असूनही त्याचा काही उपयोग झाला नाही. शेवटी तो अपयशी सुलतान ठरला.

महंमद तुघलकाच्या कारकिर्दीचे दोन टप्पे दिसून येतात-

(१) सन १३२५-१३३५ हा काळ शांततेचा आणि सुबत्तेचा गेला. त्या काळात त्याने प्रशासन व्यवस्थेत बदल केले.

(२) सन १३३५ -१३५१ या काळात त्याने प्रशासनाच्या सोयीसाठी जे प्रयोग केले, त्यात तो पूर्णपणे अपयशी ठरला. परिणामी राज्यात उठाव होत गेले. शेवटी त्याच्या साम्राज्याला उतरती कळा लागली.

(इ) अंतर्गत धोरण/ महसूल सुधारणा (१३२६ - २७) : दोआबमधील करवसुली आणि शेती खाते

महंमद तुघलकाने महसूल सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने जे धोरण ठेवले त्यात सुरुवातीच्या काळातच या सुधारणा अमलात आणता आल्या. यासंदर्भात सर वोलसले हेग, मोरलैंड आणि डॉ. ईश्वरीप्रसाद यांच्यात एकमत आढळते. नंतरच्या काळात त्याने ज्या मोहिमा काढल्या. त्यामुळे या सुधारणांमध्ये विस्कळीतपणा आला. कारभाराकडे त्याला लक्ष देता आले नाही. त्याने राजधानीचे स्थलांतर केल्यामुळे खर्च झाला. महंमदाने चलनव्यवस्थेत जे बदल केले त्यात त्याला अपयश आल्याने आर्थिक घडी विस्कटली. तिजोरीवर ताण पडल्याने त्याने दोआबमध्ये करवसुलीचे धोरण ठेवले. शेती विभागात सुधारणा आणि करवसुलीचे धोरण ठेवण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारी खजिना रिकामा झाल्याने तो भरून काढण्यासाठी केलेली ही उपाययोजना होती असे दिसून येते. याशिवाय सुरुवातीच्या काळात सरदारांना वश करून

घेण्यासाठी त्याने मोठा खर्च केला होता. विद्वान आणि मित्रमंडळींना देण्या देऊन तसेच त्यांच्या नेमणुका करून देऊन त्याने मोठे औदार्य प्रकट केले होते. त्यामुळे सरकारी तिजोरीतून बराच खर्च झालेला होता. तो खर्च भरून काढण्यासाठी त्याने दोआब करवसुलीचे धोरण राबविले. जमाबंदीची व्यवस्था देशात केली. ही व्यवस्था सुरू करणारा हाच पहिला सुलतान म्हटला जातो. गंगा-यमुना खोऱ्यातील प्रदेश सुपीक व संपन्न होता. त्याने या प्रदेशातील जमिनीचा सारा दहापट वाढविला. काही ठिकाणी तर हाच जमिनीचा सारा वीसपट वाढविला. या सान्याची वसुली करण्यासाठी ज्या वेळी अधिकारी जात. त्या वेळी एवढा सारा देणे शक्य नसल्याने, लोक गावे सोडून जात. काही दरोडे घालीत. याचा परिणाम गावे ओस पडत गेली. शेतीच्या जमिनीत जंगले वाढली. त्यामुळे उत्पन्न बुडत गेले. याचा आर्थिक व्यवस्थेवर मोठाच परिणाम दिसून आला, असे वर्णन आढळते.

महंमदाने दोआबमध्ये करवसुली करणे तसे पाहता चुकीचे ठरत नव्हते. दोआबचा प्रदेश संपन्न असल्याने खजिन्यातील तूट भरून काढण्यासाठी महंमदाने हा मार्ग निवडला होता; परंतु ही योजना त्याला नीट राबविता आली नाही. करवसुलीसाठी खास दिवाण-इ-तलाह अहकम -इ-ताकी हा विभाग उघडला होता. मात्र कर किती वसूल करावयाचा यावर नियंत्रण ठेवले न गेल्याने दहापट ते वीसपट करवसुली केली गेली. त्याचे अनेक विपरीत परिणाम दिसून आले. काही विद्वानांच्या मते हे कर वीस ते चाळीस टक्क्यांपर्यंतही होते. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर करवसुली करणे म्हणजे जनतेवर अन्याय होत होता. त्यातच दुष्काळ, पूर, इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीमुळे परिस्थिती जास्त बिघडत गेली. लोकांना कर देणे फारच कठीण होत गेले. लोकांची दैन्यावस्था झाली. उत्पन्न घटत गेल्याने उपासमार वाढत गेली. अशा परिस्थितीत वरीलप्रमाणे करवसुलीचे धोरण राबविले गेल्याने बंडे उद्भवण्यास सुरुवात झाली. दोआबमधील या परिस्थितीची झळ राज्यातील इतर प्रदेशांना पोचली. लोकांचे स्थलांतर वाढले. करवसुलीचा जाच आणि दहशत यामुळे लोकांनी शेताभातास आग लावून गुरे रानोमाळ सोडून दिली. वाट फुटेल तिकडे ते पळत सुटले. गावे ओस पडली.

सन १३३७मध्ये राज्याची राजधानी दिल्ली येथे नागरी आणि लष्करी सुविधा उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने महंमदाने प्रयत्न केले. त्याने शेती सुधारणेला उत्तेजन दिले. त्यासाठी खास मंत्रिपद निर्माण केले. शेतकऱ्यांना नवीन कर्जाऊ रकमा देऊ केल्या. उत्पादनात वाढ व्हावी या दृष्टीने प्रयत्न व्हावेत म्हणून अधिकाऱ्यांना तशा सूचना देण्यात आल्या अशा प्रकारे प्रथमच उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर लागवडीसाठी उत्तेजन देण्यात आले. त्यामुळे जास्तीत जास्त जमीन

लागवडीसाठी आणली गेली. महंमदाने लागू केलेल्या या शेती सुधारणा चांगल्या होत्या. परंतु शिस्तीचा अभाव आणि लाचलुचपतपणा यामुळे यश मिळाले नाही.

(ई) राजधानीचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम राज्याच्या सोयीच्या दृष्टीने राजधानीचे ठिकाण बदलणे चुकीचे ठरत नाही. परंतु महंमद तुघलकाच्या बाबतीत ते चुकीचे ठरले. त्याने राजधानीचे स्थलांतर करण्याचे ठरविले. त्याला पुढील कारणे कारणीभूत होती -

(१) विस्तारित साम्राज्य : तुघलकाचे साम्राज्य खूप मोठे विस्तारलेले होते. दिल्ली हे मध्यवर्ती ठिकाण साम्राज्याच्या दृष्टीने त्याला गैरसोयीचे वाटत होते. हिमालयाच्या पायथ्यापासून ते सिंधू नदीपर्यंत, बंगालपासून ते गुजरातपर्यंत असे पूर्व ते पश्चिम व उत्तर प्रदेशात राज्य पसरलेले होते. तसेच दक्षिणेकडे मलबारपर्यंत साम्राज्य पसरलेले होते. तेव्हा राज्याचे एक मध्यवर्ती ठिकाण असावे असे वाटून देवगिरी (दौलताबाद) हे मध्यवर्ती ठिकाण त्याने राजधानीसाठी निवडले.

(२) उठावाविरुद्ध उपाययोजना : राज्यात जे त्याच्याविरुद्ध उठाव होत होते, त्याचा बंदोबस्त करण्याच्या दृष्टीने दक्षिणेकडे जास्तीत जास्त मुसलमानांची संख्या असावी असे त्याला वाटत होते.

(३) मोगलांच्या स्वाऱ्या : वायव्येकडून मोगलांच्या स्वाऱ्या सारख्या होत होत्या. त्या दृष्टीने दिल्ली हे राजधानीचे ठिकाण सुरक्षित वाटत नव्हते.

(४) दक्षिणेतील सुबत्ता : दुष्काळ, वगैरे कारणांनी उत्तरेत परिस्थिती नीट नव्हती. उलट दक्षिणेत सुबत्ता होती. तेथील संपत्ती दिल्लीस सुरक्षित आणण्याची अडचण पडत होती. त्यासाठी सुलतानाने देवगिरी ही आपल्या राज्याची राजधानी करावयाचे ठरवले.

सुलतानाने दिल्लीहून देवगिरीकडे जाण्यासाठी यातायात पडू नये, दरबारी आणि अधिकारी लोकांना त्रास होऊ नये, यासाठी रस्त्यावर अनेक सोयी केल्या. परंतु महंमदाच्या या योजनेचे विपरीत परिणाम दिसून आले. सुलतान आणि त्याच्या सर्व कुटुंबीयांनी सन १३२७ मध्ये दिल्ली सोडली. त्यांच्याबरोबरच सर्व सरदार, अधिकारी त्याचे सर्व कुटुंब-काबिला यांनी आपल्या संपत्तीसह देवगिरीला स्थलांतर केले. अनेक वर्षांपासून जे लोक दिल्लीत राहत होते, त्यांना स्थलांतरामुळे आपली घरे-दारे जमीन-जुमला सर्व सोडून देणे भाग पडले. हे स्थलांतर दोन टप्प्याने झाले. दिल्ली ते देवगिरी सातशे मैलाचे अंतर होते. तेथे जाण्याचा मार्ग अरण्यातून जात होता. अशा परिस्थितीत दिल्लीतील अनेकांनी स्थलांतर केलेले होते. या संदर्भात भिन्न दृष्टिकोन आढळतात. त्यानुसार या वेळी दिल्ली राजधानीचेच ठिकाण होते. कारण टंकसाळीचे ते अजूनही एक महत्त्वाचे ठिकाण होते. त्यामुळे काही

नागरिक अजूनही तेथे निवास करीत होते. विशेष म्हणजे या स्थलांतरामध्ये हिंदूंचे कोणताही परिणाम झाला नाही. याचा पुरावा म्हणून सन १३२७ आणि १३२८ चे दोन जे शिलालेख संस्कृतमध्ये लिहिलेले दिल्ली येथे आढळले, ते डॉ. हुसेन ग्राह्य धरतात. हिंदूंना सुलतानाकडून कोणतीही सबलत अथवा साहाय्य नव्हते. म्हणून ते स्थलांतरित झाले नसावेत. या वेळी दिल्ली ओसाड बनली नाही याचे आणखी एक कारण मुलतानमध्ये किशालु खानाचे बंड झाले. ते मोडण्यासाठी सुलतान देवगिरीहून दिल्लीला आला आणि तेथे त्याने सैन्याची उभारणी केली, असे डॉ. हुसेन यांनी आपले मत मांडलेले आहे. बंड मोडल्यानंतर दोन वर्षे सुलतानाचे दिल्लीला वास्तव्य होते. म्हणून काहींच्या मते देवगिरी ही दुसरी राजधानी होती. **स्थलांतराचे परिणाम आणि अपयशाची कारणे**

महंमद तुघलकाचा राजधानी स्थलांतराचा प्रयोग पूर्ण अपयशी ठरला. त्याची कारणे व परिणाम पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

(१) मोठ्या शत्रूंकडे दुर्लक्ष : सुलतानाचे दोन मोठ्या शत्रूंकडे म्हणजे तेहरान आणि इराणचे राज्यकर्ते यांच्याकडे या वेळी संपूर्ण दुर्लक्ष झाले. मात्र त्याच्या दरबारातील या घटनांकडे मोगलांचे पूर्ण लक्ष होते. राजधानीचे स्थलांतर झाल्यानंतर पंजाबमधील प्रदेश जिंकण्यासाठी त्यांना ही चांगली संधी मिळाली. महंमद तुघलकाच्या या सर्व गोष्टी लक्षात आल्या नाहीत. त्याच्या दिल्लीतील अनुपस्थितीत मोगलांनी स्वारी करून सन १३२८-१३२९ मध्ये पंजाब जिंकला आणि ते दिल्लीपर्यंत येऊन पोहोचले.

(२) दळणवळणाचा अभाव : डाकव्यवस्था कार्यक्षम असूनही वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी जलद नव्हत्या. त्यामुळे राज्याची राजधानी म्हणून देवगिरी हे ठिकाण योग्य वाटत नव्हते. हे महंमद तुघलकाच्या लक्षात आले नसावे.

(३) व्यापाराची हानी : दरबारी, प्रतिष्ठित, धनिक मंडळींचे देवगिरीला स्थलांतर झाल्याने व्यापारी, सावकार यांच्यावर परिणाम झाले. दिल्लीच्या परिसरातील शेती, व्यापार, वाणिज्य यांवर विपरीत परिणाम होऊन मोठे आर्थिक नुकसान झाले.

(४) जनतेची नाखुशी : जे लोक पिढ्यान् पिढ्या दिल्लीत स्थायिक झालेले होते, त्यांना आपली वडिलोपार्जित जमीन जुमला, घरे-दारे सोडणे आवडले नव्हते. शिवाय या सर्व लोकांची सोय देवगिरीस, त्यांच्या मनासारखी लागणे शक्य नव्हते.

या सर्व कारणांमुळे शेवटी देवगिरीपेक्षा दिल्ली हेच राजधानीचे ठिकाण योग्य असल्याचे सुलतानाच्या लक्षात आले. चूक यांच्या लक्षात आल्यानंतर त्याने पुन्हा आपली राजधानी देवगिरीहून दिल्लीला हलवली. सर्वांना पुन्हा दिल्लीला

परतण्याची आज्ञा केली. यात दगदग होऊन काही लोक मरण पावले. या कटकटीला लोक कंटाळले. लोकांनी दिल्लीमध्ये पुन्हा स्थलांतर केले. यानंतर मात्र दिल्लीला पूर्वीचे वैभव प्राप्त झाले नाही. या सुलतानाच्या फसलेल्या प्रयोगामुळे सुलतानाची, तसेच त्याच्या राज्याची प्रतिष्ठा धुळीस मिळाली. याशिवाय या प्रयोगासाठी मोठा पैसा खर्च झाल्याने राज्याच्या तिजोरीवर मोठा ताण निर्माण झाला. आर्थिक विवंचना वाढल्या.

(३) चलनव्यवस्थेत केलेले बदल परिणाम : महंमद तुघलकाला खऱ्या अर्थाने 'चलन कर्ता-राजा' (moneys) म्हटले जाते. या काळातील नाणी पाडणारा हा पहिला सुलतान ठरला. नाणी पाडताना त्यांचा नमुना, दर्जा ठरवून सुबकता येण्यासाठी त्याने काटेकोरपणे लक्ष दिले. तरीही त्यात अनेक त्रुटी राहिल्या. त्याचा आर्थिक व्यवहारातील प्रयोग मोठा साहसाचा होता. चलनव्यवस्थेत बदल करण्याची त्याला गरज का वाटली त्याची काही कारणे अशी होती. (१) त्याचा राज्यारोहणाचा खर्च, दोआबची मोहीम, दुष्काळ, राजधानीचे स्थलांतर आणि मोगलांची आक्रमणे यांत त्याचा मोठा खर्च झाला होता. पैशाची चणचण निर्माण झाली होती. (२) नवीन काही प्रयोग करावेत या प्रयत्नात तो जास्त उत्साही बनला. त्या भरात काही चुका त्याच्या हातून झाल्या. (३) चांदीच्या नाण्याची कमतरता या वेळी निर्माण झाली होती. त्याची उणीव त्याला भरून काढावयाची होती.

चीन देशात एक प्रकारचे कागदी चलन वापरात असल्याचे सुलतानाने ऐकले होते. त्या धर्तीवर तांब्याची नाणी चलनात आणावी असा त्याने विचार केला. त्याप्रमाणे तांब्याची नाणी, सोन्याच्या नाण्याऐवजी चालविण्याचा त्याने हुकूम केला. ही नाणी प्रचारात आणण्याच्या आधी महंमदाने दोन महत्वाच्या गोष्टी विचारात घ्याव्यास हव्या होत्या. त्या म्हणजे (१) ही नाणी पाडण्यावर सरकारचे नियंत्रण ठेवणे आवश्यक होते (२) ही नाणी पाडताना सोन्याचे प्रमाण ठरवून घेऊन त्या प्रमाणे आर्थिक व्यवहारात नाणी वापरात आणाव्यास हवी होती. चीन देशात कागदी चलन वापरात आणताना जी काळजी घेतली होती ती महंमद तुघलकाने घेतली नाही. हा नवा प्रयोग करताना त्याने जास्तच उत्साह दाखवला. नवी नाणी प्रचारात आल्यानंतर मनाविरुद्ध शिक्षेच्या भीतीने लोक नवे नाणे मानू लागले. नाणी पाडण्यावर नियंत्रण न ठेवल्याने प्रत्येकाने आपल्या घरी नाणी पाडण्यास सुरुवात केली. बाजारात बनावट नाण्यांचा सुळसुळाट झाला. त्याचे व्यापार, व्यवसाय, नित्य व्यवहार यांवर परिणाम झाले. परकीय व्यापाऱ्यांनी प्रामुख्याने इराणी व इराकी व्यापाऱ्यांनी ही नाणी स्वीकारण्यास नकार दिला. सरकारी नाण्यांच्या हुबेहूब नाणी काही लोकांनी तयार केली. सरकारात भरावयाचा पैसा सोन्याच्या नाण्यांत न भरता तांब्याच्या नाण्यांनी भरू लागले. तांब्याची नाणी स्वस्त झाल्यामुळे लोक

घोडे, हत्यारे, मूल्यवान वस्तू भराभर खरेदी करू लागले. व्यापारी हिंदुस्थानात तयार झालेला माल तांब्याच्या नाण्यात विकत घेऊन परदेशात सोन्याच्या किमतीत विकू लागले. यामुळे लोकांचा फायदा झाला. मात्र सरकारचे नुकसान झाले. याचा आयात-निर्यातीवर मोठा परिणाम झाला. परदेशातून हिंदुस्थानात माल येण्याचे बंद झाले. सोन्याची नाणी बाजारातून गडप झाली. शेवटी सुलतानाला आपली चलनव्यवस्थेत केलेल्या बदलामुळे झालेली चूक लक्षात आली. त्याने नाण्यांचा हा कायदा रद्द केला. सर्वांना तांब्याच्या नाण्यांची किंमत सोन्यात देण्यात येईल असे जाहीर केले. लोकांनी भराभर तांब्यांची नाणी सरकारात जमा करून त्या बदली सोन्याची नाणी घेण्यास सुरुवात केली. तुघलकाबाद येथे तर तांब्याच्या नाण्याचे डोंगरासारखे ढीग जमले होते. या व्यवहारात सरकारी तिजोरीतील सोने संपून गेले. खजिना रिकामा झाला. सुलतानाच्या चलनव्यवस्थेत बदल करताना जी चूक झाली त्याचे अनिष्ट परिणाम त्याला भोगावे लागले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) राजपुत्र जोनाने तख्तावर बसल्यानंतर महंमद बिन तुघलक हे नाव धारण केले. ( )
- (२) महंमद तुघलक शिक्षित होता, त्याला अनेक कला व शास्त्रांमध्ये गती होती. ( )
- (३) बराणीने तुघलकाची तुलना अँरिस्टॉटलबरोबर केली आहे. ( )
- (४) तुघलकाने मोठ्या प्रमाणावर करवसुलीचे धोरण अंगीकारले. ( )
- (५) तुघलकाने शेतसारा वाढविल्याने शेतकरी हवालदिल झाले, ते गाव सोडून जाऊ लागले. ( )
- (६) तुघलकाचे साम्राज्य फारसे विस्तारित नव्हते. ( )
- (७) उठावाविरुद्ध उपाय, दक्षिणेतील सुब्बतेचा लाभ करून घेणे, इत्यादी कारणांमुळे दिल्लीहून देवगिरीकडे राजधानीचे स्थलांतर केले. ( )
- (८) तुघलकाने चलनव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने जे बदल केले, त्यावर पुरेसे व परिणामकारक नियंत्रण न ठेवता आल्याने गोंधळ उडाला. ( )

(ऊ) धर्मसंस्थेसंबंधी धोरण

अल्लाउद्दीनने त्याच्या काळात राजकारणापासून धर्मसंस्था दूर ठेवल्या होत्या. महंमद तुघलकाने आपल्या

दृष्टिकोनातून, न्यायदानाच्या दृष्टीने, धर्माचा प्रभाव येऊ नये म्हणून उलेमांची बंधने तेथे लागू केली नाहीत. हे बंधमुक्त क्षेत्र केले. असे असले तरी त्याने 'शरीयत'च्या मर्यादेचे उल्लंघन केले नाही. प्रशासनातील न्यायदानाच्या क्षेत्रात योग्य सल्ला देण्याच्या दृष्टीने चार मुफ्तींची नेमणूक केली. कायद्यासमोर समानता हे धोरण लागू केले. उलेमा आणि काझीच्या प्रभावाकडे त्याने कायद्याच्या क्षेत्रात येऊ दिला नाही किंवा त्याच्या धोरणांचा प्रभाव कायद्यावर पडू दिला नाही. ज्या ज्या वेळी उलेमानी बंड केले किंवा भ्रष्टाचार केला, त्या-त्या वेळी त्यांना कडक शिक्षा देण्यास सुलतानाने मागे, पुढे पाहिले नाही. त्यामुळे तणाव वाढत जाऊन उलेमांनी बंड पुकारले. तेव्हा महंमदाला त्यांचे निर्मूलन करता आले नाही. शेवटी सुलतानाने त्यांना महत्त्वाच्या पदावर नेमणुका करण्याचे आश्वासन दिले. परंतु उलेमांनी ते स्वीकारले नाही. यासंदर्भात इब्न बतुनने, जे वर्णन केले आहे. त्यानुसार सुलतानाचे हे धोरण कसे होते हे दिसून येते - "न्याय व खरेपणा ह्यात सुलतानाचा हात धरणारा कोणी सापडणार नाही. तो अत्यंत धर्मनिष्ठ आहे. त्याचा सर्वांत मोठा गुण म्हणजे परोपकार होय," इस्लामी जगतातील कायद्याचा प्रमुख म्हणून जर सुलतानास मान्यता मिळाली तर उलेमांपेक्षा सुलतान कायद्याच्या दृष्टीने वरचढ व्हावा यासाठी त्याने सन १३४० मध्ये प्रयत्नही केले होते.

(ए) परराष्ट्रीय धोरण

खोरासनची मोहीम : अल्लाउद्दीन खिलजीप्रमाणेच महंमद तुघलकाने साम्राज्य विस्ताराचे धोरण ठेवले होते. जग जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याने धरली होती. त्यासाठी त्याच्या मोहिमा चालू होत्या. सुरुवातीच्या काळात खोरासनचे सरदार त्याच्या दरबारी आश्रयाला आले. त्यांनी सुलतानाकडे त्यांच्या देशावर आक्रमण करण्यासंबंधात आग्रह धरला. त्या वेळी खोरासनची अंतर्गत स्थिती संपूर्णतः बिघडलेली होती. अबु सैदचे कारभारावर नियंत्रण नसल्याने तेथे लोकांनी बंडे करण्यास सुरुवात केली. या बंडाला इजिप्तचा राजा आणि शेजारील तरामशिरीन खान यांचा पाठिंबा होता. तेव्हा महंमद तुघलकाने इजिप्तच्या राजाला बरोबर घेऊन पर्शियन प्रांतावर स्वारी करण्याचे ठरविले. त्यासाठी ३,७०,००० लोकांचे मोठे सैन्य उभारले. त्यांना खजिन्यातून एक वर्षाचा आगाऊ पगारही देण्यात आलेला होता. या संदर्भात दुसरा वेगळा दृष्टिकोन इतिहासकारांनी मांडलेला आढळतो. त्यांच्या मते तरामशिरीन खानानेच हिंदुस्थानला भेट देऊन महंमद तुघलकाची मदत मागितली होती. त्याप्रमाणे महंमदाचे सैन्य निघाले. हे सैन्य अफगाणिस्तानपर्यंत पोहोचले त्या वेळी तरामशिरीन खानाच्या पराभवाची बातमी कानी आली. त्यामुळे सुलतान माघारी परतला. मात्र त्याने आपले सैन्य तेथे सरहद्दीवर ठेवले. कारण त्यांच्या राज्याची हद्द पेशावरपर्यंत होती. तेथे खोरवर आणि भटक्या जमातींकडून सतत उपद्रव होत होता. त्यांचा बंदोबस्त करणे आवश्यक होते.

काराचलविरुद्ध मोहीम : चीनलागत असलेल्या काराचल या डोंगराळ भागातील विरोधकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी सुलतानाने मोहीम काढली. ही चीगची मोहीम होती असे फरिस्ताचे मत दिसते. इब्न बतूत आणि बराणीच्या मते डोंगराळ भागातील सरदारांच्या बंदोबस्तासाठी ही मोहीम होती. सुलतानाने आपला पुतण्या खुस्रो मलिक याला एक लाख फौजेसह या मोहिमेसाठी हिमालयाच्या डोंगराळ भागातून रवाना केले. नेपाळमार्गे जाऊन खुस्रो मलिक जेव्हा चीनच्या सरहद्दीनजीक पोचला. त्या वेळी तेथे संघर्ष होऊन खुस्रोला सुरुवातीला विजय मिळाला, परंतु मार्गात अचानक आलेल्या पावसामुळे सैन्याचा अन्न-धान्य पुरवठा खंडित झाला. सैन्यही या मोहिमेला वैतागले होते. शेवटी परत येताना वाटेत त्यांचे सर्व सामान-सुमान आक्रमकांनी लुटले. अशा तऱ्हेने या डोंगराळ प्रदेशातील आक्रमकांचा बंदोबस्त करणे सुलतानाला खूपच महागात पडले. पाऊस, थंडी, वादळ यांत सैन्याचा संहार झाला. एक लाखापैकी फक्त दहाच जण सुलतानाला बातमी सांगण्यास जिवंत परतले होते.

महंमद तुघलकाच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या शांततेच्या काळानंतर मात्र सर्वत्र बंडे होऊ लागली. दूरदूरचे प्रांत स्वतंत्र होत गेले. त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे सुलतानाला कठीण होऊ लागले. त्यामुळे त्याचे साम्राज्य घटत गेले. गुजरातवरदेखील त्याचे नाममात्र वर्चस्व राहिले. सुलतानाचे उत्तरेकडील वाढते व्याप लक्षात घेऊन १३३५ मध्ये माबर येथे प्रथम उठाव झाला. हा उठाव मोडून काढण्यासाठी सुलतानाने स्वतः मोहीम हाती घेतली. परंतु कॉलन्याने त्याच्या सैन्याचे बळी घेतले. अशा प्रकारे या मोहिमेत त्याला अपयश येऊन ही मोहीम निष्फळ ठरली.

सन १३३६ - ३७ मध्ये पूर्व बंगाल आणि लखनौतील सुभेदाराने स्वतःला राजा म्हणून घोषित केले. सुलतानाला मात्र त्याविरुद्ध काही करता आले नाही. सन १३४०-४१ मध्ये अवधचा सुभेदार ऐने-उल-मुलकच्या नेतृत्वाखाली उठाव झाला. परंतु सुलतानाने त्याला माफ करून आपल्याजवळ दिल्ली येथे ठेवून घेतले. १३४२ मध्ये सिंधमध्ये बंडाळी झाली. तेव्हा तेथील नेत्यांना पकडण्यात येऊन त्यांना इस्लाम धर्म स्वीकारण्यास भाग पाडले आणि नंतर सोडून दिले.

दक्षिण धोरण : दक्षिणेकडे साम्राज्यविस्ताराचे सुलतानाचे धोरण नव्हते. परंतु सर्व प्रदेश राजकीय दृष्टिकोनातून त्याला एकछत्राखाली आणावयाचे होते. त्यासाठी अनेक मुसलमानांना दक्षिणेकडे पाठवून त्याने तेथे आपला प्रभाव वाढविण्यास सुरुवात केली. दरम्यान जसजशी सुलतानाची राजपदावरील पकड सैल होत गेली, तसतसा दक्षिणेकडील सुलतानाचा प्रभाव कमी होत गेला. त्याने ज्यांच्या ज्यांच्या येथे नेमणुका केल्या होत्या ते सर्व सरदार प्रबळ होत गेले. तेव्हा काही सुभेदारांच्या नेमणुका करण्यात आल्या. माबारवर

जलालुद्दीन आहसनची सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. देवगिरीच्या पूर्वेला बिदरचा नवा प्रांत निर्माण करून त्यावर नुसरत खानाची नेमणूक केली. अलीशाहच्या ताब्यात गुलबर्गा दिले. अशा प्रकारे महंमद तुघलकाने दक्षिणेत मुसलमान सुभेदारांच्या नेमणुका करून हिंदू राजांचा तेथील प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. जेव्हा सन १३३५ ते १३५१ या काळात उत्तरेकडे उठाव होऊ लागले. तेव्हा दक्षिणेतही हिंदू राजे आणि मुसलमान सुभेदारांनी बंडे पुकारली.

विजयनगर राज्याची स्थापना : सन १३३६ मध्ये दक्षिणेत महत्त्वाची घटना घडली. हरिहर या हिंदू वीराने आपल्या भावाला बुक्कला-हाताशी धरून विजयनगर राज्याची स्थापना केली. हिंदूंकडून सुलतानशाहीला विरोध झाला. सन १३४४ मध्ये प्रतापरुद्र काकतीयाचा मुलगा कृष्ण नायरने दक्षिण हिंदू राज्यांचा एकसंध निर्माण केला. मुसलमानांना देशाबाहेर हुसकावून लावण्याचा त्यांचा उद्देश होता. हरिहर, बल्लाळ चौथा व इतर हिंदू राजांनी त्याला पाठिंबा दिला. तेव्हा सुलतानाने देवगिरीच्या सुभेदाराला परत दिल्लीला बोलावून त्या जागी मौलाना निजामुद्दीनची नेमणूक केली; परंतु त्यालाही परिस्थिती नियंत्रणात आणता आली नाही.

महंमद तुघलकाची योग्यता : अपयशाची कारणे

महंमद तुघलकाची बुद्धी अचाट होती. ऐन कठीण प्रसंगातही तो अजब युक्ती योजून लोकांना थक्क करीत असे. त्याची स्मरणशक्तीही तीव्र होती. असे चांगले गुण त्याच्या अंगी होते. तरी तो दुराचारी व उतावळा म्हणून प्रसिद्ध होता. वृथा मनोरथाच्या मागे जाऊन त्याने भलतेच उपाय योजिले. त्याचे परिणाम त्याच्या राज्यावर आणि रयतेवरही झाले. व्यावहारिक दूरदृष्टी त्याच्याकडे नव्हती. उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता असूनही त्याला परिस्थिती अजमावता आली नाही. त्यामुळे तो अपयशी राजा ठरला. त्याच्या कारकिर्दीचा इतिहास म्हणजे 'चुकांचे वर्णन' असे म्हटले जाते.

महंमद तुघलकाच्या हातून कोणतेही काम यशस्वीरित्या पार पडले नाही. जसजसे त्याला अडचणींना तोंड द्यावे लागले तसतसा त्याचा क्रूरपणा अधिक दिसून येत गेला. त्याच्या क्रूरपणाच्या अनेक घटना आढळतात. सन १३३८ मध्ये त्याच्या कर्शास्य नावाच्या पुतण्याने बंड केले. तेव्हा त्याला जिवंत सोलून हालहाल करून ठार मारले. आज्ञा मोडणाऱ्यासही तो क्रूर शिक्षा देत असे.

या त्याच्या वागणुकीमुळे त्याला विरोधक जास्त होत गेले. दूरदूरच्या प्रांतावर त्याचा वचक राहिला नाही. दक्षिणेतही बंड वikoपाला गेले. मुसलमानांस कायमचे हाकलून देण्याची ही संधी घेऊन होयसळ राजा बल्लाळदेव, वरंगळचा कृष्णा नाईक, अनागोंदीचा बुक्कलाम यांनी एकत्रित येऊन मुसलमानांस मागे हटवीत नेले. शेवटी देवगिरीशिवाय सुलतानाकडे दुसरे ठिकाण दक्षिणेत उरले नाही. देवगिरीचे बंड मोडण्यासाठी तो

दक्षिणेत आला. त्याच वेळी गुजरातमध्ये बंड झाले. सिंधच्या राजाला वठणीवर आणण्यासाठी जी मोहीम हाती घेतली. तेथे त्याचे ज्वराचे दुखणे वाढत जाऊन तो ढव्हा येथे मरण पावला.

महंमद तुघलकाच्या वेळेस दक्षिणेची वसुली १,१६,६०,००० रुपये होती. राज्यविस्तारही मोठा होता. एवढा मोठा प्रदेश यापूर्वी कोणत्याही मुसलमान सुलतानाच्या ताब्यात नव्हता. त्याने देवगिरी येथे 'दौलताबाद' चा प्रचंड किल्ला बांधला. मात्र त्याने योजना अमलात आणताना चुका केल्या. आज्ञेची अंमलबजावणी तातडीने न झाल्यास तो कडक शिक्षा देत असे. यामुळे लोक त्याचा द्वेष करू लागले. शेवटी सव्वीस वर्षे राज्य करूनही सर्वत्र बंडे उद्भवली. राज्याचे तुकडे झाले. सरकार व लोक निर्धन बनले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) अल्लाउद्दीनने धर्मसंस्था राजकारणापासून दूर ठेवल्या. ( )
- (२) अल्लाउद्दीनने न्यायदानाच्या क्षेत्रातील धर्माचा प्रभाव दूर करण्यासाठी उलेमांची बंधने तेथे लागू केली नाहीत. ( )
- (३) काराचलविरुद्ध मोहिमेत अलाउद्दीनचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले. ( )
- (४) दक्षिणेकडे साम्राज्यविस्तार करण्याचे अल्लाउद्दीनचे जाणीवपूर्वक धोरण होते. ( )
- (५) अल्लाउद्दीनने जनतेबाबत राबविलेल्या कडक धोरणामुळे, लोक त्याचा द्वेष करू लागले व त्याचा परिणाम चांगल्या योजनांची अंमलबजावणी न होण्यात झाला. ( )

३.२.३ फिरोझ तुघलक (१३५१-१३८८)

(अ) राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन व राज्यारोहण

फिरोझची आई ही दीपलपूरचा राजा मलभट्टी या रजपूत राजाची कन्या होती. फिरोझच्या वडिलांनी या कन्येची मागणी केली होती. परंतु ती मागणी पुरी न झाल्याने त्याने मलभट्टीच्या राज्यात धुमाकूळ चालू ठेवला. तेव्हा लोकांना होणारा त्रास थांबविण्यासाठी या कन्येने या तुर्क सरदाराशी विवाह करण्याची तयारी दर्शविली. त्यातून झालेला तिचा मुलगा म्हणजे फिरोझ गियासुद्दीनने फिरोझला लहानाचे मोठे केले. महंमद तुघलकने पुढे त्याला चांगले शिक्षण दिले. महंमदाच्या राज्यकारभारातील चुका त्याने प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असल्यामुळे त्याने त्यापासून धडा घेतला आणि पुढे आपली राज्यकारभाराची पद्धती ठरविली.

महंमद तुघलकाच्या मृत्यूनंतर राज्यात विस्कळीतपणा आला. बंडे मोडण्यासाठी जे सैन्य पाठविले होते. त्यात सैन्य प्रमुख कोणी उरला नव्हता आणि दिल्लीचे तखत रिकामे होते. तख्तावर कोणाला तरी बसविणे आवश्यक होते. अन्यथा वारसासंदर्भात संघर्ष वाढीस लागले असते. तेव्हा सरदारांनी आणि दरबारी मंडळींनी फिरोझलाच तख्तावर बसवणे योग्य आहे, असे ठरविले. मृत्यूसमयी महंमद तुघलकानेही आपला चुलत भाऊ फिरोझ याला तख्तावर बसविण्याचे ठरविलेले होते. अशा परिस्थितीत वयाच्या ४५ व्या वर्षी फिरोझ सुलतान झाला. त्याने सदतीस वर्षे राज्य केले. विशेष म्हणजे या काळात एकही बंड झाले नाही.

(आ) अंतर्गत धोरण आणि प्रशासकीय सुधारणा

महंमद तुघलक मरण पावल्यानंतर काही दिवस राज्यात शांतता होती. फिरोझने सुरुवातीची आयुष्याची काही वर्षे महंमद तुघलकाबरोबर घालविल्यामुळे त्याला राज्यातील परिस्थितीचा अंदाज आला होता. राज्यकारभारातील त्रुटी भरून काढण्याच्या दृष्टीने त्याने राज्यारोहणानंतर प्रयत्न सुरू केले. सरदारांनी बंडे उभारली होती. उलेमांचा राजकारणात हस्तक्षेप होत होता. त्यातून सुलतानाबरोबर दुरावा वाढत गेला होता. अशा परिस्थितीत फिरोझने सरदारांना आपल्या बाजूने वळवून घेतले. त्याने समजूतदारपणाचे धोरण ठेवले होते. त्यामुळे त्याला तख्तावर बसण्यास त्यांचे सहकार्य लाभले.

महंमद तुघलकाच्या काही चुकीच्या निर्णयामुळे आर्थिक परिस्थिती बिकट झालेली होती. तेव्हा राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न आणि परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे त्याने ठरविले. राजकीय सुधारणांबरोबरच सामाजिक दृष्टिकोनातून जनकल्याणाकडे लक्ष देण्याचे धोरण ठरविले. युद्धे करून साम्राज्य वाढविण्यापेक्षा हित पाहणारा फिरोझ हा पहिला मुस्लिम सुलतान म्हटला जातो. बंगाल प्रांत स्वतंत्र झाला होता. बंगालवर फिरोझने सन १३५३ आणि १३५९ मध्ये अशा दोन वेळेस स्वाभ्या केल्या; परंतु पावसाळ्याचा जोर वाढल्यामुळे त्याला परत फिरावे लागले. त्यानंतर राज्यविस्ताराचे धोरण त्याने सोडून दिले. बंगाल प्रांत परत मिळविण्याचा पुन्हा प्रयत्न केला नाही. तसेच दक्षिणेतील सुलतानांचेही स्वातंत्र्य मान्य केले.

फिरोझचे धार्मिक धोरण : फिरोझने आपले आसन स्थिर होण्याच्या दृष्टीने उपयोगी असे धार्मिक धोरण ठेवले. त्याच्या या धार्मिक धोरणासंदर्भात विद्वानांमध्ये मतभेद आढळतात. फिरोझवर त्याच्या वजीराचा मकबुलखानाचा मोठा प्रभाव होता. हा मूळचा तेलंगणातील उच्च कुलीन हिंदू होता नंतर त्याने मुसलमानी धर्म स्वीकारला होता. फिरोझची आई हिंदू होती. या कारणांमुळेच इतर तुर्की लोकांसारखे क्रूरपणाचे अत्याचार त्याच्या कारकिर्दीत घडले नाहीत असा

दृष्टिकोन आढळतो. काहींच्या मते तो कट्टर धार्मिक होता. सुफी संतांचा त्याला आशीर्वाद लाभलेला होता. त्यातील एका संताने फिरोझला गादीवर बसविण्याच्या दृष्टीने पुढाकार घेतलेला होता. असे एक मत आढळते. त्याने बक्कर येथील संतांच्या दग्यांना तख्तावर बसल्यानंतर भेटी दिल्या होत्या. महंमद तुघलकाने उलेमांची इनामे बंद केली होती. ती फिरोझने पुन्हा चालू केली. धार्मिक ठिकाणांची पाहणी करून किंवा भेटी देऊन त्यांना देणग्या दिल्या. इस्लामी कायदानुसार राज्यकारभाराचे त्याने धोरण ठेवले 'शरियत'च्या कायद्याविषयी उलेमा आणि न्यायाधीश यांच्यात चर्चा घडवून आणून त्यातील निष्कर्षाप्रमाणे नियम अमलात आणले. युद्ध खंडणीचे वाटे शरियतप्रमाणे केले. १/५ वाटा राज्यासाठी तर ४/५ वाटा सैनिकांसाठी ठेवण्यात आला.

अल्लाउद्दीन खिलजी आणि महंमद तुघलकाच्या काळात हातपाय तोडण्यासारख्या ज्या शिक्षा दिल्या जात होत्या, त्या इस्लामी कायदानुसार योग्य नसल्याचे पाहून त्या शिक्षा बंद केल्या. मात्र हिंदूसाठी न्याय देण्याचे काम त्याने उलेमांकडे सोपविलेले होते. त्यामुळे न्याय देण्याच्या पद्धतीत फरक पडत होता. त्यात फिरोझने शिया व हिंदू अशी विभागणी केली होती. त्यातूनच प्रथमच ब्राह्मणांवर जिझिया कर बसवला गेला. हिंदूंचे धर्मांतर करण्यावर भर दिला. त्यासाठी त्यांना वरच्या जागा, पदव्या, शैक्षणिक व वैद्यकीय सवलती आणि जिझिया करापासून मुक्तता अशी आमिषे दाखविली जात होती. हिंदूंचे मोठ्या प्रमाणावर धर्मांतर करणारा हा पहिला दिल्लीचा सुलतान म्हटला जातो. इस्लाम धर्माप्रमाणे जुगार खेळण्यास आणि दारू पिण्यास त्याने मनाई केली होती. याबाबतीत त्याची तुलना औरंगजेबाबरोबर केली जाते. ही धोरणे राबविताना त्याने आपल्या ऐश्वर्यसंपन्न जीवनात आणि राज्याचा कारभार सुरळीत चालण्यामध्ये अडथळे येणार नाहीत याची खबरदारी घेतली.

सरदार आणि सैनिकांसंबंधी धोरण : राज्यावर आल्यानंतर फिरोझने सरदार आणि उलेमांना अनुकूल असे धोरण ठेवले होते. त्या धोरणाला अनुसरून त्याने पुढील गोष्टी केल्या -

(१) **जहागिरी बहाल केल्या :** अल्लाउद्दीन खिलजीप्रमाणेच त्याने राज्याच्या उत्पन्नाची विभागणी खान, अमीर आणि मलिक यांच्यामध्ये केली. ज्यांच्या जहागिरी काढून घेण्यात आल्या होत्या त्या त्यांना पुन्हा परत केल्या.

(२) **नवीन नेमणुका :** महंमद तुघलकाच्या वेळेस ज्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केलेल्या होत्या, त्यांना काही ना काही सबबीवर काढून टाकण्यात आले.

(३) **सैनिकांची सुरक्षितता :** वंशपरंपरेने पद चालू ठेवण्याची पद्धती चालू केली. त्याप्रमाणे सैनिकांचा पगार पुढे त्याच्या मुलाला किंवा पत्नीला मिळण्याची सोय केली. त्यामुळे सैनिकांना सुरक्षितता मिळाली.

(४) **जहागिऱ्या व संरक्षण :** अधिकाऱ्यांना आणि सैनिकांना त्यांचा पगार रकमेच्या स्वरूपात न देता जहागिऱ्या दिल्या जाऊ लागल्या. युद्ध काळात तात्पुरत्या नेमणुका केलेल्या सैनिकांना संरक्षण दिले.

महसूलविषयक धोरण : महंमद तुघलकाने महसूल विषयक जे धोरण ठेवले होते त्यात परंपरागत प्रशासकीय धोरणाचा त्याने त्याग करून नवे धोरण लागू केले.

(१) **कर्जमाफी :** यापूर्वी ज्यांना कर्जे दिलेली होती ती माफ केली. त्यासंदर्भातील सर्व कागदपत्रे भर दरबारात जाऊन टाकली. त्यामुळे लोक आनंदित झाले.

(२) **जुने कायदे रद्द केले :** अन्याय आणि बेकायदेशीरपणे चालणारे सव्वीस खटले त्याने रद्द केले. नव्या पवित्र कायद्यापुढे ते ग्राह्य धरले नाहीत. व्यापार आणि व्यवसायवादीला जुने कायदे अडथळा आणणारे होते. त्यामुळे ते कायदे रद्द केले.

(३) **जमिनीचे मोजमाप -** जमिनीची नव्याने मोजमाप करण्याचे सुलतानाने आदेश दिले. त्यासाठी ख्वाजा जुनैदी या नायब वजिराची नेमणूक सहा वर्षासाठी केली. त्याने प्रत्येक पेठा, कसब्यामध्ये जाऊन महसूलविषयक माहिती संकलित केली. त्यामुळे जमीन महसूल, सहा कोटी पंचाऐंशी लाख टंका इतका कायमस्वरूपी ठरवला गेला. तो अमीर आणि मलिकांमध्ये वाटून दिला. त्यात सुलतानाचा वाटा किती होता ते स्पष्ट केलेले नव्हते. कदाचित तो वाटा १/५ ते १/६ पर्यंत असावा किंवा तो निम्म्याहून कमीच असावा असे मत आढळते. पुढे जसजशी उत्पादनात वाढ होत गेली, तस तशी महसूलात वाढ होत गेली. जेवढी वसुलीची रक्कम गृहीत धरलेली होती त्यापेक्षा जास्तच वसुली होत गेली. असे मोरलँडचे स्पष्ट मत दिसून येते.

(४) **नजराणे घेण्यास प्रतिबंध :** सुभेदारांकडून नेमणुकांच्या वेळी नजराणे घेतले जात, ती पद्धती बंद केली कारण त्याचा बोजा जनतेवरच पडत होता. हिंदू चौधरी आणि मुकादमच्या संदर्भात निश्चित धोरण कसे होते ते समजत नाही. परंतु महंमद तुघलकाच्या काळात ज्यांनी उठाव केले होते, त्यांनी फिरोजची बंगाल मोहिमेच्या काळात क्षमा मागितली आणि फिरोजने त्यांना माफी दिली.

शेतकरी आणि गुलामासंदर्भात धोरण : फिरोझने शेतकरी आणि गुलामांच्या संदर्भात पुढीलप्रमाणे धोरण ठेवले होते -

(१) **मशागतीची जमीन वाढविण्याच्या दृष्टीने पडीक जमिनी ताब्यात दिल्या, उत्पादनाला उत्तेजन दिले.**

(२) **धान्य उत्पादन वाढावे म्हणून धरणे बांधून कालवे काढले. १५० विहिरी बांधल्या. या वेळी काढलेले प्रमुख कालवे - यमुना ते हिसारपर्यंत, सतलज ते**

घण्टपर्यंत, घण्ट ते यमुनापर्यंत, फिरोझाबादपर्यंत आणि हांसीपर्यंत कालवे काढलेले होते. नवीन विकसित झालेल्या वस्तीसाठी पाणीपुरवठा होण्याच्या दृष्टीने काही नवीन कालवे तयार केले. या पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे शेतकऱ्यांना रब्बी आणि खरीप पिके घेणे सोयीचे झाले. दोआब भागात त्यामुळे ५२ नव्या शेतकऱ्यांच्या वसाहती निर्माण झाल्या. कालव्यामुळे सरकारला उत्पन्नाचा आणखी एक नवा मार्ग उपलब्ध झाला. उलेमांच्या शिफारशीनुसार इस्लामी कायद्याप्रमाणे लोकांना पाणीपुरवठ्याची परवानगी देण्यात आली. उत्पन्नाच्या १/१० महसूल ठरविण्यात आला. अशा बदलामुळे सरकारच्या दरवर्षीच्या उत्पन्नात दोन लाख टकांनी वाढ झाली.

- (३) फिरोझने दिल्लीभोवती १२०० हून अधिक बागा उभारल्या. त्यामुळे दरवर्षी दहा हजार टकाचे उत्पन्न वाढले.
- (४) नवे उद्योगधंदे वाढीस लावले. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ झाली. या उत्पादनासाठी, कारखान्यासाठी लागणारा मजूर वर्ग त्याच्याकडील गुलामामुळे उपलब्ध झाला. त्यांची संख्या एक लाख ऐंशी हजार एवढी प्रचंड होती. त्यात १२०० कारागीर होते.
- (५) त्याने गुलामांचादेखील चांगल्या कामात सहभाग करून घेतला. त्याचे ४० हजार गुलाम अंगरक्षक होते. त्यांना प्रशिक्षण देऊन तयार केलेले होते. गुलामांच्या संदर्भात, अर्थखात्याच्या नियंत्रणाखाली एक वेगळा विभाग ठेवलेला होता.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) महंमद तुघलकाच्या मृत्यूनंतर राज्यात निर्माण झालेल्या विस्कळीतपणा बंडे मोडून काढून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी फिरोझला तळतावर बसविण्यात आले. ( )
- (२) महंमद तुघलकाने सर्वांशी जळवून घेण्याचे सूत्र ठेवले. ( )
- (३) महंमद तुघलकाने जनकल्याणाच्या योजनांकडे मात्र पूर्णतः दुर्लक्ष केले. ( )
- (४) महंमद तुघलकाने साम्राज्यविस्तारासाठी मोठ्या प्रमाणावर भर दिला. ( )
- (५) महंमद तुघलकाने आपल्या धार्मिक धोरणानुसार उलेमांची इनामे परत चालू केली. ( )
- (६) महंमद तुघलकाने सैनिकांना त्यांच्या कुटुंबीयांना संरक्षण देण्याच्या हेतूने मृत्यूनंतर त्यांचे वेतन त्यांची मुले, स्त्रिया यांना देण्याची तरतूद केली. ( )

- (७) महंमद तुघलकाने शेतीविकासासाठी पडीक जमिनीचा वापर कालवे बांधणे, महसूल निश्चिती, बागांची बांधणी, इत्यादी कामे पूर्ण केली. ( )

सार्वजनिक बांधकामे आणि शहराची उभारणी :

फिरोझने अनेक बांधकामे केली. त्यामुळे त्याची तुलना रोमन साम्राज्यातील प्रसिद्ध राजा ऑगस्टसबरोबर केली जाते. त्याने ८० ते ९० गावे-शहरे वसविली. हिसारमधील फतेबाद, बदायनमधील फिरोझपूर, फिरोझाबाद ही नवी उल्लेखनीय शहरे होती. याशिवाय त्याने अनेक मशिदी, पाठशाळा, धर्मशाळा बांधल्या. सार्वजनिक स्नानगृहे, राजवाडे, मनोरे, विहिरी, मोठे तलाव, पूल, रोगचिकित्सक गृहे बांधून जनहिताची कामे केली. फिरोझच्या पूर्वी शेती सुधारणेसाठी कालवे बांधण्याचे काम उत्तर हिंदुस्थानात कोणी केले नव्हते. तेलंगणात त्याने असे कालवे काढलेले पाहिले होते. त्याचा उपयोग लक्षात आल्याने त्याने उत्तर हिंदुस्थानात कालवे काढले.

अनेक ठिकाणी जी नवीन गावे बसविली तेथे शेतीला उत्तेजन दिले. त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली. शहरांच्या संख्येत वाढ झाल्याने व्यापार व व्यवसाय वाढीस लागले. त्याने ज्या तीस मदरसा बांधल्या, त्यातील फिरोझी मदरसा एक उत्तम उदाहरण म्हटले जाते. त्याने स्वतःचे आत्मचरित्र -फतुहत -इ- फिरोझशाही -लिहिले आहे. काही संस्कृत ग्रंथांचे पर्शियन भाषेत भाषांतर करण्यासंदर्भात आदेश दिलेले होते.

(क) परराष्ट्रीय धोरण

जेव्हा फिरोझ गादीवर आला, त्या वेळी बंगाल आणि दक्षिणेत स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आली होती. सिंधमध्ये उठाव होत होते. परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी फिरोझने १३५४-५५ मध्ये बंगालची मोहीम काढली होती. त्यानंतर सन १३५९-६० मध्ये बंगालवर दुसरी मोहीम काढली. परंतु त्यात त्याला यश न आल्याने शेवटी तह केला. बंगालच्या स्वारीनंतर परत येताना ओरिसातील जाजनगरवर स्वारी केली. तेव्हा तेथील राजाने दरवर्षी खंडणी देण्याचे कबूल केले.

सन १३६० मध्ये फिरोझने नगरकोटवर स्वारी केली. तेथे सहा महिने फौजेचा तळ होता. शेवटी तह होऊन मोठी खंडणी नगरकोटच्या राजाकडून वसूल केली. या वेळी त्याला जी लूट मिळाली होती, त्यात १३०० संस्कृत भाषेतील ग्रंथ होते. त्यातील काही ग्रंथांची पर्शियन भाषेत त्याने भाषांतरे करविली.

पुढे काही दिवसांनी त्याने सिंधमधील ढाढावर स्वारी केली (१३६५). ही स्वारी त्याने सिंधू नदीतून केली. पाच हजार होड्यांतून फौजेने नदीपार केली तर काही फौज जमिनीवरून आली. या वेळी ढाढाच्या राजाने मोगलांची मदत घेतली होती. ज्या वेळी युद्ध झाले, त्याच वेळी साथीच्या

रोगाची लागण झाल्याने सुलतानाची फौज गुजरातकडे गेली. सहा महिन्यांनंतर सुलतानाने पुन्हा दुसरी फौज पाठविल्यानंतर ढडावर पुन्हा आक्रमण केले. तेव्हा ढडाच्या राजाने मोठी खंडणी दिली. अशा प्रकारे सिंध प्रांत जिंकण्यास त्याला अडीच वर्षे लागली.

फिरोझच्या काळात मोगलांची आक्रमणे झाली. राज्यात काही उठाव झाले. तुघलक साम्राज्यातून बंगाल, सिंध आणि दक्षिण भाग गेले. ती स्वतंत्र राज्ये बनली.

(इ) फिरोझची काही चुकीची धोरणे आणि त्यांचे परिणाम : फिरोझने ३७ वर्षे राज्य केले. त्याच्या राज्यात शांतता व भरभराट निर्माण झाली. त्याच्या काळात तो सर्वात जास्त लोकप्रिय सुलतान झाला. त्याने लोकहिताची अनेक कामे केली, परंतु साम्राज्याचे एकत्रीकरण तो करू शकला नाही. अनेक सुधारणा त्याने केल्या. परंतु त्या सुधारणा स्वतःचे स्थान बळकट करण्यासाठी केल्याचे दिसून येते. त्याच्यानंतर तुघलक घराण्याच्या सत्तेला उतरती कळा लागली. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात-

(१) जिझिया कर, धर्मांतर : उलेमांची मनधरणी करण्याकरिता त्याने सुलतानशाहीच्या सिद्धांताचा वापर केला. त्यामुळे राज्यसत्तेला उतरती कळा लागली. जिझिया कराची काटेकोरपणे वसुली आणि धर्मांतराचे धोरण ठेवले. त्यामुळे अनेकांची मने दुखावली गेली. पाठिंबा कमी झाला.

(२) सैन्याचा पुरेपूर वापर नाही : सुलतानशाहीची उभारणी प्रबळ खड्या सैन्यावर झालेली होती. त्या सैन्याचा उपयोग करून त्याने राज्य बळकट करण्यासाठी प्रयत्न करावयास हवे होते परंतु तसे झाले नाही. बंगाल आणि दक्षिणेकडे नेट लावून त्या प्रदेशावर वचक बसवला नाही. त्यामुळे ते प्रदेश राज्यात राहिले नाहीत. साम्राज्याची अधोगती होण्यास हे एक कारण कारणीभूत ठरले.

(३) सैन्यांत जहागिरी, ढिलाई : त्याच्या मवाळ धोरणामुळे सैन्यातील कार्यक्षमता कमी होत गेली. सैनिकांना पुन्हा जहागिरी आणि पदे चालू करून ही कायमस्वरूपी पद्धती वंशपरंपरेनुसार लागू केली. त्यामुळे सैन्यात ढिलाईपणा येऊन शिस्त राहिली नाही.

(४) भ्रष्टाचार : जोनपूर, गुजरात, माळवा यासारख्या प्रांताची हक्क, जहागिरी सरदारांना दिल्याने मलिक आणि उमराव प्रबळ होत गेले. त्यामुळे मध्यवर्ती सत्तेला धोका निर्माण झाला. लाचलुचपत, भ्रष्टाचार, इत्यादी गोष्टी त्यांच्यात वाढीस लागल्या.

(५) गुलामांच्या संख्येत वाढ - गुलामांविषयक फिरोझने जे धोरण ठेवले, त्यामुळे गुलामांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती. त्याच्यानंतर गुलामांमध्ये संघर्ष वाढीस लागले. नंतरचे सुलतान दुर्बल निघाल्याने शांतता आणि सुव्यवस्था धोक्यात आली. परिस्थितीवर नियंत्रण राहिले नाही.

(ई) फिरोझचा मृत्यू व योग्यता, तुघलक घराण्याचे पतन - सन १३७१मध्ये वजीर मकबुल खान मृत्यू पावल्यानंतर फिरोझने वजिराच्या मुलास-खान जहान यास वजीर केले. बहुतेक सर्व कारभार वजिराच्याच हातात होता. फिरोझचा आवडता पुत्र महंमद आणि वजीर यांच्यात सख्य नव्हते. तेव्हा महंमदाने युक्तीने राज्याचा कारभार आपल्या ताब्यात घेतला. १३८७ मध्ये वजिरास ठार केले. त्याचा कारभार नियंत्रित नसल्याने बंडे उद्भवली. तेव्हा फिरोझने पुन्हा राज्याचा कारभार आपल्या हाती घेऊन, त्याचा दुसरा पुत्र फत्तेखान याच्या मुलास (गियासुद्दीन) राज्याचा वारस नेमले. या वेळे पावेतो फिरोझ वयस्कर व अशक्त झाला होता. शेवटी वयाच्या नव्वदाव्या वर्षी सन १३८८ मध्ये त्याचा मृत्यू झाला. त्याच्यानंतर तुघलक घराण्याच्या पतनास सुरुवात झाली. फिरोझच्या कारकिर्दीसंदर्भात अफीफ नावाच्या ग्रंथकाराने म्हटले आहे. फिरोझच्या काळात जनता संतुष्ट होती. जनतेजवळ धान्य, सामान-सुमान, घोडे, इत्यादींबरोबरच सोने-चांदीचा संचय झाला. असे असले तरी राज्याच्या न्हासास पुढील कारणे दिसून येतात.

(१) स्वतःचे स्थान निर्माण केले नाही : फिरोझच्या काळात शांतता व सुबत्ता निर्माण झाली. त्याने अनेक बांधकामे केली. परंतु स्वतःचे पद बळकट करण्यासाठी त्याने धोरण ठेवले होते.

(२) चुकीची धोरणे : त्याने काही चुकीची धोरणे आखली. त्यामुळे तुघलक साम्राज्याला अधोगती लागली

(३) सरकारी नोकरांना जहागिरी : सरकारी नोकरांना स्वतंत्र पगार न ठरविता त्यांना जहागिरी - उत्पन्ने तोडून दिली होती. ही पद्धती बंद करण्याचा अल्लाउद्दीन खिलजीने प्रयत्न केला होता. परंतु फिरोझने हे धोरण ठेवले नाही. परिणामी त्याच्यानंतर राज्याची विभागणी होत गेली असे अनेक विद्वानांचे मत आढळते.

(४) वजीर, कुराणांवर अतिरिक्त भर : त्याने सर्व कारभार वजिराच्या हातात सोपवला होता. शिवाय कुराणाचा आधार पाहिल्याशिवाय तो काम हाती घेत नसे. याचाही प्रशासनावर परिणाम झाला.

(उ) तैमुरलंगाची भारतावरील स्वारी (१३९८)

फिरोझच्या काळातच गादीवारसा संदर्भात खान-इ-जहान आणि महंमद यांच्यात संघर्ष सुरू झाला होता. त्यात वजिराला ठार मारल्यानंतर महंमदाने कारभार हाती घेतला होता. परंतु लोकांनी त्याला दिल्लीतून घालवून दिल्यानंतर फिरोझच्या दुसऱ्या पुत्राचा मुलगा गियासुद्दीन हा वारस झाला. फिरोझच्या मृत्यूनंतर गियासुद्दीनने पाच महिने राज्य केले. त्याची हत्या झाल्यानंतर अबु बक्र या फिरोझशहाच्या नातवाने गादी बळकावली. परंतु तो अयोग्य वाटल्याने फिरोझच्या मुलाला महंमदाला बोलावून दरबारी मंडळींनी त्याला राजपद दिले. त्याने १३९० ते १३९४ या चार वर्षांत राज्य केले. परंतु

त्याच्यानंतर योग्य वारस न लाभल्याने दिल्लीचे राज्य विस्कळीत झाले. याचा फायदा तैमुरलंगाने घेतला.

तैमुरलंग हा मध्य आशियातील मोगल बादशहा होता. त्याने मोठी फौज घेऊन दिल्लीवर चढाई केली. हिंदुस्थानच्या संपत्तीचे आकर्षण, देश जिंकण्याची हाव आणि दिल्लीदरबारी असलेली अस्थिरता या कारणांमुळे त्याने दिल्लीवर स्वारी केली. वाटेत त्याने अनेकांची कत्तल करून संपत्ती लुटली. १७.१२.१३९८ रोजी लढाईची सुरुवात झाली. त्यात तैमुरलंगचा विजय झाला. लोक त्याला शरण गेले. तैमुरने दिल्लीचे बादशाही पद स्वीकारले. त्याने खंडणी वसूल करण्याचा हुकूम सोडला. मोठी लुटालूट आणि रक्तपात झाला. शेवटी पंधरा दिवस राहून १ जानेवारी १३९९ रोजी तैमुरलंग आपल्या लुटीसह परत गेला.

स्वारीचे परिणाम : तैमुरचा भारतात स्थायिक होण्याचा हेतू नव्हता. दिल्लीवरील विजयानंतर मिरत, हरद्वारकडे बळला. त्याला विजयापाठोपाठ विजय मिळत गेले. लाहोर, मुलतान आणि दिपलपूर ही राज्ये त्याने त्याचा सेनापती खिझखान याच्याकडे सोपवून तो समरकंदला परतला. तैमुरच्या स्वारीचे राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिणाम दिसून आले. त्याच्या स्वारीने तुघलक घराण्याचा शेवट निश्चित केला गेला. राज्य पूर्णपणे मोडकळीस येऊन गोंधळ निर्माण झाला.

या स्वारीतून मोठी लूट परदेशात गेल्याने येथील आर्थिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम झाले. धान्य लुटले गेले. पीक नष्ट झाले. दुष्काळाने थैमान घातले. प्रेते सडल्यामुळे अन्न, पाणी, हवा दूषित झाली. अशा तऱ्हेचे या स्वारीचे वर्णन डब्ल्यू. हेग यांनी स्पष्ट केलेले आहे. बदौनी म्हणतो- 'दिल्लीवर शोककळा पसरली. पूर्ण दोन महिने गिधाडे, पक्षी मांसभक्षणासाठी दिल्लीवर घिरट्या घालीत होती.' यावरून केवढा नरसंहार झाला असेल याची कल्पना येते.

या स्वारीमुळे बाहेरून आलेले जे लोक इथे स्थिरावले त्यातून कला-कौशल्यावर परिणाम दिसून आले. मात्र यानंतर दिल्लीचे पूर्व रूप, वैभव लवकर प्राप्त होऊ शकले नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) फिरोझने मोठ्या प्रमाणावर बांधकामे केली, शहरे वसवली. ( )
- (२) फिरोझच्या काळात राज्यात कोणतीही बंडाळी झाली नाही. ( )
- (३) धर्मातराच्या धोरणामुळे फिरोझला मोठ्या प्रमाणावर लोकांचा रोष पत्करावा लागला. ( )
- (४) फिरोझने सैन्यात जहागिरी व पदे देणे सुरू केल्याने सैन्यात कार्यक्षमता वाढीस लागली. ( )

(५) फिरोझच्या मृत्यूनंतर तुघलक घराण्याच्या पतनाला प्रारंभ झाला. ( )

(६) तैमुरलंग हा मध्य आशियातील मोगल बादशहा होता. ( )

(७) तैमुरने दिल्लीस मोठी लुटालूट व रक्तपात केला. ( )

३.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(१)(✓) (२) (✓) (३) (x) (४) (✓) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓)

(५) (✓) (६) (x) (७) (✓) (८) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (x) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

(१) (✓) (२) (✓) (३) (✓)

(४) (x) (५) (✓) (६) (✓)

३.४ सारांश

गियासउद्दीन तुघलक हा मूळचा गुलाम होता. आपल्या कर्तबगारीवर व परिस्थितीचा फायदा घेऊन त्याने दिल्लीचे तख्त बळकावले. तुघलक घराण्याची स्थापना केली. दक्षिणेत स्वारी करून राज्य विस्तार केला. बंगालच्या मोहिमेवर विजय मिळवला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा महंमद तुघलक सुलतान बनला. त्याने राजपदावर येण्यापूर्वी दक्षिणेकडील मोहिमेचा अनुभव घेतलेला होता. त्याने प्रशासनाच्या सोयीसाठी ज्या गोष्टी केल्या त्यात राजधानीचे स्थलांतर आणि चलनव्यवस्थेतील बदल यामध्ये तो अपयशी ठरला. त्याचे अनेक परिणाम झाले. महसूल वसुलीसंदर्भात दोआबमध्ये करवसुली धोरण राबविले. लोकांवर अन्याय झाल्याने परिस्थिती बिघडली.

त्याने काढलेल्या मोहिमांमध्ये काराचलची मोहीम अपयशी ठरली. सिंधच्या मोहिमेच्या वेळी त्याचा मृत्यू झाला. त्याच्यानंतर फिरोझ तुघलक सत्तेवर आला. त्याने महंमद तुघलकाच्या काळात बिघडलेली परिस्थिती सावरण्याचा प्रयत्न केला. राज्यात सुधारणा केल्या. लोकोपयोगी अनेक कामे केली. परंतु त्याच्या काही चुकीच्या धोरणामुळे त्याच्यानंतर तुघलक घराण्याची अधोगती होण्यास एक कारण कारणीभूत ठरले. त्याच्यानंतर या घराण्यातील

कर्तबगार सुलतान झाला नाही. याच वेळी तैमुरलंगाची हिंदुस्थानवर स्वारी झाली. तुघलक घराणे संपुष्टात आले.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची २० ते २५ ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) महंमद बिन तुघलकाला 'अचाट कल्पनांचा पुरुष' असे का म्हटले जाते ते स्पष्ट करा.
- (२) राज्यारोहणानंतर महंमद तुघलकाला कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागले त्याचे स्पष्टीकरण लिहा.
- (३) महंमद तुघलकाने राजधानीचे स्थलांतर का केले ? राजधानीच्या स्थलांतरामुळे घडलेले परिणाम स्पष्ट करा.
- (४) महंमद तुघलकाच्या चलनव्यवस्थेतील बदलाचे कोणते परिणाम दिसून आले ?

(आ) टिपा लिहा.

- (१) काराचलविरुद्ध मोहीम

- (२) विजयनगर राज्याची स्थापना
- (३) फिरोझ तुघलकाचे महसूलविषयक धोरण
- (४) फिरोझ तुघलकाची सार्वजनिक बांधकामे
- (५) तुघलक घराण्याच्या पतनास कारणीभूत फिरोझची धोरणे
- (६) तैमुरलंगाच्या स्वारीचे परिणाम

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (1) Saran p. *Studies in Medieval Indian History.*
- (2) Venkatramanayya, N. *The Early Muslim Expansion in south India.*
- (3) Husain, M., *Life and Times of muhammad bin Tughluq.*
- (4) Firuz Shah - *futuhat - i- firyz shahi*
- (5) Mujumdar R. C. - *The delhi sultanate*
- (6) Moreland - *Agrarian system of muslim.*

घटक ४ : लोदी घराणे (१४५१-१५२६)

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ बहलोल लोदी (१४५१-१४८९)

४.२.२ सिंकंदर लोदी (१४८९-१५१७)

४.२.३ इब्राहीम लोदी (१५१७-१५२६)

४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.४ सारांश

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

४.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला-

- ★ बहलोल लोदीविषयी माहिती देता येईल. त्याचे राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन स्पष्ट करता येईल.
- ★ सुलतान झाल्यावर बहलोल लोदीने अंगीकारलेले अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ सिंकंदर लोदीविषयी माहिती देता येईल. गादीवर आल्यावर त्याने अंगीकारलेले अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ सिंकंदर लोदीने केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा स्पष्ट करता येतील.
- ★ सिंकंदर लोदीचे धार्मिक धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ इब्राहीम लोदी सत्तेवर आल्यानंतर त्याने अंगीकारलेले अंतर्गत धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ इब्राहीम लोदीने अंतर्गत उठावावर कशा तऱ्हेने उपाय केले ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ इब्राहीम लोदीचा बाबराबरोबरचा संघर्ष स्पष्ट करता येईल.
- ★ इब्राहीम लोदीला साम्राज्य टिकविण्यात आलेल्या अपयशाची कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ ग्योय राज्यकारभाराच्या दृष्टीने इब्राहीम लोदीने केलेल्या रणा स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

तैमूरलंगाच्या स्वारीनंतर दिल्लीत काही काळ अंदाधुंदी होती. त्याचा फायदा घेऊन मुलतानचा सुभेदार खिजरखानाने बादशाहीपद बळकावले आणि सय्यद घराण्याची स्थापना केली. त्यात उल्लेखनीय दोनच सुलतान काही काळ होते. सय्यद घराणे सन १४१४ ते १४५१ या काळापर्यंत टिकले. त्यानंतर बहलोल लोदीने सत्ता हाती घेतली. दिल्लीवर लोदींची सत्ता सुरू झाली. या घराण्यातील एकूण तीन सुलतान सत्तेवर आले. त्यातील बहलोल लोदी पहिला आणि इब्राहीम लोदी हा शेवटचा सुलतान ठरला. या घटकामध्ये लोदी घराण्यातील बहलोल लोदी, सिंकंदर लोदी आणि इब्राहीम लोदी यांची कारकीर्द पाहावयाची आहे. सन १५२६ मध्ये इब्राहीम लोदी आणि बाबर यांच्यात संघर्ष होऊन पानिपतचे पहिले युद्ध लढले गेले. यात इब्राहीम लोदीचा संपूर्ण पराभव होऊन बाबराचा विजय झाला. बाबराच्या या विजयाने भारतात मोगलांची सत्ता सुरू झाली. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील हा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. या टप्प्यापर्यंतचा इतिहास आपण या प्रकरणात पाहणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ बहलोल लोदी (१४५१-१४८९)

फिरोझ तुघलकानंतरचे सर्व तुघलक सुलतान दुर्बल निघाले. तुघलक घराण्यात भांडणे सुरू झाली. त्याचा फायदा रजपुतांनी घेतला. त्यांनी आपले स्वातंत्र्य पुन्हा मिळविले. शेवटचा तुघलक सुलतान महमूद याच्या कारकिर्दीत तैमूरलंगाची भारतावर स्वारी झाली. त्याने महमूदचा पराभव करून दिल्ली लुटली. अनेक नगरे धुळीला मिळविली. लाखो लोकांची कत्तल करून तो समरकंदला निघून गेला. तुघलक घराण्यातील शेवटचा सुलतान महमूद १४१२ पर्यंत कसाबसा तख्तावर होता. शेवटी खिजरखान सय्यद या सुभेदाराने त्याला दूर करून सुलतानपद आपल्याकडे घेतले. सय्यद अरब वंशातील होते. त्यांच्याकडे पंजाबपासून दुआबपर्यंतचा प्रदेश ताब्यात होता. खिजरखानानंतर सय्यद घराण्यातील मुबारक शाह (१४२१-१४३४) आणि मुहम्मद शाह (१४३४-१४४५) सत्तेवर होते. मुहम्मदनंतर त्याचा मुलगा अल्लाउद्दीन

खान हा गादीचा वारस होता. तो दुबळा असल्याने बहलोल खान लोदी या पंजाबच्या अफगाण (पठाण) सुभेदाराने त्याला पदच्युत करून सत्ता आपल्या हाती घेतली.

(अ) राज्यारोहणापूर्वीचे जीवन व राज्यारोहण

लोदी हे अफगाण होते. व्यापारामुळे ते हिंदुस्थानात आले. बहलोलच्या कुटुंबातील अनेकजण सय्यदांच्या कारकिर्दीत लष्करात होते. या काळात दिल्लीची सत्ता दुबळी झालेली होती. बहलोल लोदीने सरहिंद घेऊन सर्व पंजाब प्रांत आपल्या ताब्यात आणला. तो महत्वाकांक्षी, शूर, दूरदृष्टीचा होता. त्याने परिस्थितीचा फायदा घेऊन सत्ता काबीज केली. (१४५१)

(आ) अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरण

सुलतान झाल्यानंतर बहलोलने सय्यदांचा वजीर हमीर याला काढून टाकले. पंजाब प्रांत त्याच्या ताब्यात असल्यामुळे त्याच्या राज्याची मर्यादा बरीच वाढली. त्याने दिल्लीच्या सुलतानाच्या ताब्यातून गेलेले प्रदेश मिळविण्यास प्रारंभ केला. राज्य सांभाळण्यासाठी लोकांची मर्जी संपादन करणे आवश्यक असते हे तो ओळखून होता. त्याने अफगाण सरदारांना पदावर नेमले. आपल्या विजयामध्ये त्यांनाही सहभागी करण्याचे धोरण ठेवले. राज्याचा कारभार बघण्यासाठी त्याने प्रमुख नेत्यांनाही आपल्याबरोबर सहभागी करून घेतले. त्यासाठी स्वतः बहलोल व इतर प्रमुख अधिकारी एकत्र बसतील अशी सोय केली. त्याला 'मसनद' असे नाव होते. त्याने सर्व प्रमुख सरदारांबरोबर बंधुभाव निर्माण केला. त्यांना जहागिरी दिल्या.

पश्चिम सरहद्दीकडे मेवाडचा राजा कुंभ, ग्वाल्हेरचे तोमार आणि माळव्याचा राजा यांच्या नेतृत्वाखाली रजपूत प्रबळ होत चालले होते. त्यामुळे दिल्लीच्या गादीला धोका निर्माण झाला. पूर्वेकडे जौनपूरचा शर्की राजा महमूद शाह आपली सत्ता वाढवीत होता. दिल्लीच्या गादीवर तो आपला हक्क सांगित होता. विंध्यप्रदेश, अनंतगढ, रेवा या ठिकाणचे प्रमुख आणि हिंदू जमीनदार त्यांच्याशी एकनिष्ठ होते. त्यामुळे त्यांचा जौनपूरला पाठिंबा होता. बहलोल सत्तेवर आल्यानंतर एक वर्षाच्या आतच जौनपूरच्या महमूद शाहने दिल्लीवर आक्रमण केले. या वेळी बहलोल सरहिंदकडे होता. आक्रमणाची वार्ता ऐकून लगेच त्याने दिल्लीकडे कूच केले. महमूदच्या सैन्याने कच खाऊन शेवटी माघार घेतल्याने युद्ध स्थगित झाले. त्यामुळे बहलोलला जौनपूरच्या शर्की राजाबरोबर युद्ध करण्याचे वारंवार प्रसंग येत गेले. शेवटी ते राज्य जिंकून बहलोलने आपल्या राज्यात सामील केले. त्या प्रांतावर आपला मुलगा बारबाक शाहला सुभेदार म्हणून नेमले, यानंतर दोआबमधील बरेच प्रांत जिंकून त्याने आपल्या राज्याला जोडले. अशा प्रकारे अव्याहत परिश्रम करून बहलोलने पंजाबपासून बंगालपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानचा बहुतेक

भाग आपल्या राज्यात सामील केला. त्याची शेवटची मोहीम ग्वाल्हेरवर नेली असताना सन १४८९ मध्ये आजारी पडून तो मृत्यू पावला. (१४८९).

बहलोलने वृद्धापकाळात बरीचशी सत्ता मुलांच्या हातात सोपविली होती. त्यामुळे त्याने जोडलेल्या राज्याचे पुन्हा विभाग पडले. लोदी घराण्याच्या या संस्थापकाने दिल्लीच्या सुलतानशाहीला पुन्हा पूर्वीची प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. राज्य बळकट करण्यासाठी त्याने कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली. त्याची राहणी साधी होती. भपकेपणा, देखावा यांपासून तो दूर राहिला. आपला खजिना त्याने युद्धासाठी, सैनिकांसाठी खर्च केला. तो स्वतः मोठा विद्वान नव्हता. परंतु विद्वानांना उदारतेने आश्रय दिला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा

(✓) अशी खूण करा.

- (१) तुघलक घराण्यातील भांडणांचा रजपुतांनी लाभ उठवला व आपले स्वातंत्र्य परत मिळवले. ( )
- (२) बहलोलने अफगाण सरदारांना मोठ्या पदावर नेमले. ( )
- (३) राज्य सांभाळण्याच्या दृष्टीने बहलोलने कधीही लोकांची मर्जी सांभाळली नाही. ( )
- (४) जौनपूरच्या महमूद शाहला दिल्लीच्या स्वारीत यश मिळाले नाही. ( )
- (५) बहलोलने फारसा साम्राज्यविस्तार केला नाही. ( )
- (६) बहलोलने दिल्लीच्या सुलतान शाहला पूर्वीची प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला, उधळपट्टी भपकेबाज कारभार यांपासून तो दूर राहिला. ( )

४.२.२ सिकंदर लोदी (१४८९-१५१७)

(अ) राज्यारोहण

बहलोल लोदीच्या मृत्यूनंतर अफगाण अमिरांनी त्याच्या मुलाला -निजामखानाला गादीवर बसविले. त्याने स्वतःचे सिकंदर शाह हे नाव धारण केले. त्याची आई हिंदू होती. त्यामुळे काही अमिरांचा त्याला विरोध होता. त्यांनी बहलोल लोदीचा दुसरा पुत्र- जौनपूरचा सुभेदार बारबाक शाहला आपला पाठिंबा दर्शविला, तेव्हा सिकंदरने स्वतःला १७ जुलै १४८९ रोजी बादशहा म्हणून घोषित केले.

(आ) अंतर्गत आणि परराष्ट्रीय धोरण

गादीवर आल्यानंतर सिकंदरने बारबाक शाहबरोबर संपर्क साधला. दूत पाठवून शांतता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले. परंतु त्यात यश न आल्याने सैन्य पाठवून त्याचा पराभव

केला. परंतु त्याला नंतर जौनपूरची नाममात्र सत्ता दिली. ही स्थिती फार काळ टिकली नाही. जौनपूरचा पूर्वीचा राज्यकर्ता हुसेन शर्की याने तेथील जमीनदारांना चिथावून दिले. बारबाक शहाला लखनौकडे पळवून लावले. तेव्हा सिकंदरने बंडाचा बीमोड करून पुन्हा बारबाक शाहच्या ताब्यात जौनपूर दिले. परंतु तो अकार्यक्षम ठरल्यामुळे त्याने जौनपूर आपल्या साम्राज्यात समाविष्ट केले.

बहलोलप्रमाणेच त्याने सुलतान आणि अमिरांचे संबंध वाढविण्याचे प्रयत्न केले. काही दरबारी रितीरिवाज ठरविले. राजाने पाठविलेल्या फर्मानाचा आदर व्यक्त करण्यासंदर्भात काही संकेत ठरवून दिले. नंतर अमिरावर आपला वचक बसवला. गुन्हासाठी कडक शिक्षा लागू केल्या. लोकांच्या संरक्षणार्थ पोलिस खात्याची व्यवस्था केली. टपाल खात्यासाठी घोड्यांची सोय केली. दळणवळण वाढावे या दृष्टीने प्रयत्न केले. वाहतुकीच्या सोयीसाठी रस्ते बांधले. तो स्वतः विद्वान, कायदेपंडित असल्यामुळे लोकांना वेळच्या वेळी न्याय मिळणे शक्य झाले.

मोहिमा आणि प्रशासन : जौनपूर खालसा केल्यानंतर हुसेन शर्कीबरोबर बनारसजवळ मोठे युद्ध झाले. शर्की पराभूत झाल्याने पळून गेला. तेव्हा सिकंदरने बिहार आपल्या साम्राज्यात सामील केले. तिरहूतच्या राज्याकडून खंडणी वसूल केली.

बिहारच्या स्वारीनंतर बहलोल बंगालच्या अल्लाउद्दीन हुसेन शाहकडे वळला. कारण त्याने बिहारवर आपला हक्क असल्याचे सांगून विरोध केला होता. परंतु दोघांत समेट होऊन युद्ध टळले. अशा प्रकारे बिहार जिंकण्याचे बहलोलने अर्धवट सोडलेले काम सिकंदरने पुरे केले. नंतर सिकंदरने घोळपूर, चंदेरी, ग्वाल्हेर, इत्यादी राज्ये जिंकून घेतली. यामुळे त्याच्या राज्याचा विस्तार जवळजवळ संपूर्ण हिंदुस्थानभर झाला. यानंतर मात्र त्याच्या कारकिर्दीत शांतता राहिली.

(इ) धार्मिक धोरण

हिंदू धर्माचा बहलोल द्वेष करीत असे. धर्माच्या बाबतीत त्याचे मत स्वार्थी होते. त्याच्या या धोरणामुळे त्याची गणना कडव्या धर्माभिमानी राज्यकर्त्यांमध्ये केली जात असे. त्याने आपल्या राज्यातील हिंदूंची मंदिरे फोडली. त्यांच्या यात्रा बंद केल्या. पर्वणीच्या काळात पवित्र ठिकाणी स्नानास त्याने मनाई केली. नगरकोटच्या ज्वालामुखी मंदिरातील मूर्ती फोडल्या. अनेकांना मुसलमान धर्माचा स्वीकार करण्यास भाग पाडले.

सिकंदरच्या काळात राज्याचा विस्तार बराच झाला परंतु त्याचा बंदोबस्त नीट ठेवता आला नाही. डिसेंबर १५१७ मध्ये सिकंदरचा मृत्यू झाला. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सत्तेवर आला.

४.२.३. इब्राहीम लोदी (१५१७-१५२६)

(अ) राज्यारोहण - अंतर्गत धोरण

सिकंदर लोदीच्या मृत्यूनंतर त्याचा थोरला मुलगा इब्राहीम लोदी २१ नोव्हेंबर १५१७ रोजी गादीवर आला. या वेळी लोदींचा राज्यविस्तार बराच वाढलेला होता. परंतु त्याच्यावर पकड राहिलेली नव्हती. निरनिराळ्या प्रांतातील सुभेदार, जमीनदार, अधिकारी यांनीसुद्धा दिल्लीच्या सुलतानाची पर्वा न करता मन मानेल तसा कारभार चालू ठेवला होता. बहलोल लोदीने मोठ्या मुत्सदीपणाने सरदारांवर नियंत्रण ठेवलेले होते. सिकंदर लोदीने स्वतःचा जम बसविण्याकडे लक्ष दिले. या दोघापेक्षा इब्राहीम लोदीमध्ये कार्यक्षमता कमी होती. तो राज्यकारभार करण्यास लायक नव्हता. त्याने अनेकांबरोबर कठोर वर्तन केल्यामुळे ते लोक त्याच्यापासून दुरावले आणि शत्रूला जाऊन मिळाले. दरबारी लोकांची मानहानी केल्यामुळे ते लोक दुखावले गेले. लोकांना नाराज करून राज्यकारभार सांभाळणे पुढे कठीण झाले. त्याने अफगाणांच्या प्रतिक्रिया लक्षात न घेता दरबारी काही पद्धती सुरू केल्या. त्या अफगाण सरदारांना आवडल्या नाहीत. दरबार चालू असताना सर्व सरदारांनी हात जोडून उभे राहिले पाहिजे अशी प्रथा सुरू केली.

(आ) बंडखोरीचे उच्चाटन

सत्तेवर आल्यानंतर इब्राहीम लोदीचे काही दिवस स्वस्थतेत गेले. परंतु ही स्वस्थता फार काळ टिकली नाही. राज्यात बंडे उद्भवू लागली. इब्राहीमने आपल्या बडिलांप्रमाणेच बंडखोरांचे उच्चाटन करण्याचे धोरण ठेवले. मात्र प्रांतिक सुभेदार या वेळी जास्तच प्रबळ झालेले होते. त्यामुळे आजपावेतो बंडखोरांच्या उच्चाटनासाठी जी धोरणे ठेवली होती त्यापेक्षा जास्त कडक पावले उचलणे आवश्यक होते. तरच या बंडाचा संपूर्ण बीमोड करता येणे शक्य होते.

ग्वाल्हेरच्या बंदोबस्तासाठी इब्राहीमने अझम हुमायूनच्या नेतृत्वाखाली फौज पाठविली. त्याने तेथे यश मिळवून ग्वाल्हेरचा किल्ला जिंकला.

माळव्यावर स्वारी : माळव्यावर राजा संग्रामसिंह राज्य करीत होता. इब्राहीमने ग्वाल्हेरच्या विजयानंतर दुसरी मोहिम माळव्याकडे काढली. या वेळी अफगाण अमिरांमध्ये दोन तट पडले होते. त्यातील काहींनी राजा संग्रामाची बाजू घेतली. या अमिरांप्रमाणेच अझम हुमायूनचाही दृष्टिकोन होता. त्यामुळे या मोहिमेत इब्राहीमला यश लाभले नाही. यानंतर मात्र राज्यात सर्वत्र उठाव होत गेले. जलालखानानेही उठाव केला होता.

जलालखानाचा उठाव - इब्राहीम लोदीने सत्तेवर आल्यानंतर त्याचा भाऊ जलालखानाला राज्याचा निम्मा वाटा देण्याचे कबूल केले होते, ही त्याची मोठी चूक ठरली.

जलालखान जौनपूरचा राज्यकर्ता बनला होता. जर जलालखानाच्या म्हणण्यानुसार त्याला राज्याचा वाटा दिला गेला असता तर राज्याला मोठा धोका निर्माण झाला असता. हे लक्षात आल्यावर इब्राहीमने जलालखानाला राज्याचा वाटा न देता त्याला दिल्लीस येण्यास सांगितले. त्यासाठी हैबतखान नावाच्या मोठ्या अमिराला जलालखानाकडे पाठविले. पण त्याला जलालखानाचे मन वळविण्यात यश न आल्याने तो तसाच दिल्लीला परतला. मात्र त्याने जलालखानाचे मुख्य ठिकाण काल्पी येथे नेण्यास सांगितले. अझम हुमायूनला जलालखानाच्या बाजूला वळवून घेतले. परंतु इब्राहीम लोदी जेव्हा सैन्य घेऊन त्यांच्या रोखाने निघाला तेव्हा अझम हुमायूनने जलालखानाची बाजू सोडून दिली. त्यामुळे जलालखान एकटा पडला. शेवटी त्याने शरणागती स्वीकारली. परंतु इब्राहीमने त्याला तह करण्यास नकार दिल्याने जलालखान माळवा आणि ग्वाल्हेरकडे पळाला. शेवटी तो पकडला जाऊन कैदी बनला. त्याची हत्या झाली.

अशा प्रकारे राज्यात सारखी बंडे होऊ लागल्याने त्याचा कोणावरही विश्वास राहिला नाही. इब्राहीम लोदी संग्रामी वृत्तीचा बनला. त्याचा अफगाण सरदारांवर विश्वास राहिला नाही. त्यांच्याबरोबर इब्राहीमने निष्ठुरतेचे धोरण ठेवले. अझम हुमायून आणि त्याचा मुलगा फत्तेखान यांना त्याने कैदेत टाकले. मात्र त्याच्या दुसऱ्या मुलाला इस्लामखानाला काराची सुभेदारी देऊन तेथे पाठविण्यात आले.

इब्राहीम लोदीने आणखी एक घोडचूक केली. त्याने प्रमुख अफगाण सरदार मैनभुआ याला तुरुंगात टाकले. तो वजीर होता आणि विद्वत्तेची कदर करणारा होता. पुढे त्याचा कैदेतच मृत्यू झाल्याने अनेक अफगाण सुलतान इब्राहीम लोदी विरुद्ध लढले.

अझम हुमायूनचा मुलगा इस्लामखानाने आपल्या वडिलांचे सैन्य आपल्या ताब्यात घेतले आणि त्याने उठाव केला. आग्रा येथील सुभेदार अहमद खानावर त्याने हल्ला केला. तेव्हा हा उठाव मोडून काढण्यासाठी इब्राहीम स्वतः निघाला. त्याला मोठ्या युद्धाला तोंड द्यावे लागले. उठाववाल्यांनी अझम हुमायूनच्या सुटकेची मागणी केली. परंतु ती मागणी इब्राहीमने धुडकावून लावली. या संघर्षात इब्राहीमचा विजय झाला. परंतु त्यासाठी त्याला मोठी किंमत द्यावी लागली. या वेळी संघर्षात अनेकजण ठार झाले. यानंतर इब्राहीम जास्तच कठोर बनला. त्याने उरलेल्या अफगाण सरदारांबरोबर कडक धोरण ठेवले. वास्तविक या वेळी इब्राहीमने त्यांना माफ करून सांभाळून घ्यावयास हवे होते. तसे न करता त्यांची त्याने मानहानी केली. त्यामुळे त्याच्या अधोगतीस ही परिस्थिती कारणीभूत ठरली.

अझम हुमायूनला फासावर चढविण्यात आल्याने इतर सरदार चिडले. याशिवाय इतरही त्याच्या तीव्र प्रतिक्रिया

उमटल्या. बिहारचा सुभेदार दरियाखान लोहाणी, खान- इ- जहाँ लोदी, हुसेन खान यांनी उघडपणे बंड पुकारले. यात हुसेन खानची हत्या झाली. दरियाखानच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलाने बहारखानाने स्वतःला राजा म्हणून घोषित केले, आणि स्वतःला महमद शाह हे नाव धारण केले. त्याने बिहारपासून ते संबळपर्यंतचा प्रदेश आपल्या ताब्यात आणला.

पंजाबचा सुभेदार दौलतखान लोदी याचा मुलगा गाझीखानाबरोबर इब्राहीमने अयोग्य वर्तन केल्याने परिस्थिती बिघडत गेली. याची विचारणा झाली असता दौलतखानाला पण, त्याच्या मुलासारखीच वागणूक मिळेल, असे इब्राहीम लोदीने सांगितल्यावरून दौलतखानाने मदतीसाठी काबूलचा राज्यकर्ता बाबराला निमंत्रित केले. दौलतखानाच्या निमंत्रणावरून बाबराने हिंदुस्थानावर स्वारी केली. दौलतखान हा सुरुवातीला इब्राहीमचा एक चांगला दोस्त होता. परंतु काही निमित्ताने त्यांच्यात वैमनस्य वाढत गेले. शेवटी दौलतखानास जेव्हा आपल्या जीविताची सुरक्षितता वाटेना, तेव्हा त्याने बाबराची मदत मागितली. बाबरालाही हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याची इच्छा होती. त्याला ही संधी आयती चालून आली. त्याचा त्याने फायदा करून घेतला. इब्राहीमचा भाऊ अल्लाउद्दीन दुखावल्यामुळे बाबराकडे आला होता. त्याच्याकडून हिंदुस्थानातील या घडामोडींची संपूर्ण माहिती बाबराला मिळत गेली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) बहलोल लोदीच्या मृत्यूनंतर निजामखान याला गादीवर बसविण्यात आले.
- (२) निजामखानाने बहलोलप्रमाणेच सुलतान आणि अमिरांचे संबंध वाढविण्यास प्रयत्न केले.
- (३) निजामखान उर्फ सिकंदरने गुहेगारी, टपालव्यवस्था न्याय यांसारख्या क्षेत्रांत कोणत्याही सुधारणा केल्या नाहीत.
- (४) बहलोलचे बिहार जिंकण्याचे स्वप्न त्याचा मुलगा निजामखान उर्फ सिकंदर पूर्ण करू शकला नाही.
- (५) सिकंदरने विस्तार केलेल्या राज्याचा व्यवस्थित बंदोबस्त ठेवला.
- (६) इब्राहीम लोदीला अफगाणांच्या रोषाला त्याने अवलंबिलेल्या धोरणामुळे सामोरे जावे लागले.
- (७) इब्राहीम लोदीच्या काळात राज्यात वारंवार बंडे उद्भवली.
- (८) इब्राहीम लोदीने हिंदू धर्म, विद्वान यांचा कायम आदर केला.

(इ) बाबराबरोबर संघर्ष (१५२६)

दौलतखानाच्या निमंत्रणाप्रमाणे बाबराने आपले सैन्य पाठविले. त्यात अल्लाउद्दीनही होता. पुढे दौलतखान आणि इतर अनेक सरदार बाबराला मिळाले. जवळजवळ चाळीस हजार फौजेनीशी ते दिल्लीवर चालून गेले. इब्राहीम खानाची व त्यांची लढाई झाली. प्रथम अल्लाउद्दीनला विजय मिळाल्यानंतर तो लुटालूट करण्याच्या मागे लागला. तेव्हा इब्राहीमने संधी साधून त्याच्यावर हल्ला केला. तेव्हा अल्लाउद्दीनला स्वतःचा जीव वाचवून पळ काढावा लागला.

(ई) इब्राहीमचा पराभव व मृत्यू

इब्राहीमला हा विजय मिळाला. परंतु त्याचा हा आनंद फार काळ टिकला नाही. बाबराने अल्लाउद्दीनच्या पराभवाची बातमी ऐकून चढाईची तयारी केली. त्यांनी सिंधू नदी पार केली. त्याचे सैन्य आणि इब्राहीम लोदीचे सैन्य दि. २१ एप्रिल १५२६ रोजी पानिपत येथे समोरासमोर आले. या वेळी घनघोर युद्ध होऊन त्यात इब्राहीम मारला गेला. या यशामुळे दिल्लीचे पद बाबराला मिळाले. लोदी घराण्याचा शेवट झाला. मोगलांची सत्ता सुरू झाली. इब्राहीमबरोबरच अफगाण आणि पठाणवंशी सुलतानांचा शेवट झाला.

इब्राहीम लोदीला साम्राज्य टिकविण्यात अपयश आले. असे असले तरी त्याने राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष केले नव्हते. जनतेला योग्य न्याय मिळावा, मालाच्या किमती कमी व्हाव्यात धान्याचा कधी तुटवडा पडू नये याकडे त्याने लक्ष ठेवले होते. त्याच्या तापट आणि कठोर स्वभावामुळे त्याचे फार नुकसान झाले. त्याने दूरदृष्टी ठेवून जर कारभार सांभाळला असता. सरदारांची मने नीट राखली असती आणि अमिरांना दुखावले नसते तर त्याची कारकीर्द चांगली झाली असती. त्याची सत्ता आणखी टिकली असती.

राजेशाही पद्धतीचा अभाव अफगाणांची धोरणे यांमुळे ही सत्ता टिकू शकली नाही. प्रत्येक जण राजपदासाठी आपणच योग्य आहोत असे समजत होता. त्यामुळे आपापसात दुफळी निर्माण झाली. शेवटी उठाव होत गेले. ते नियंत्रणात आणता आले नाही. परिणामी या परिस्थितीचा फायदा बाबराला मिळाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) बाबराने आपले सैन्य ..... च्या निमंत्रणानुसार पाठवले.
- (२) दिल्लीवरील चढाईत प्रारंभी .....चा विजय झाला.

- (३) इब्राहीमच्या पराभवामुळे दिल्लीचे पद ..... मिळाले व .....घराण्याचा शेवट झाला.
- (४) आपल्या राज्यकारभाराच्या कामात इब्राहीम लोदीने .....व ..... यांकडे बारकाईने लक्ष दिले.

४.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (x)
- (४) (✓) (५) (x) (६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (x) (४) (x)
- (५) (x) (६) (✓) (७) (✓) (८) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) दौलत खान (२) अल्लाउद्दीन (३) बाबराला लोदी (४) न्याय स्थिर किमती, धान्याचा पुरेसा पुरवठा

४.४ सारांश

तैमुरलंगाच्या स्वारीनंतर मुलतानचा सुभेदार खिजरखानाने बादशाहीपद मिळविले आणि सय्यद घराणे सत्तेवर आले. हे घराणे अल्प काळ टिकले. दुबळ्या राज्यकर्त्यांचा फायदा घेऊन बहलोल लोदीने दिल्ली ताब्यात घेऊन तो मुलतान बनला. लोदी घराण्याच्या स्थापनेनंतर रजपूत राजांनी आपली सत्ता वाढविण्यास सुरुवात केली. जौनपुराच्या शंकी राजानेही सत्ता हाती घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बहलोल लोदीने वेळीच लक्ष देऊन त्याला पायबंद घातला. जौनपूर जिंकून आपल्या राज्याला जोडले. यांच्या काळात जवळजवळ संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थानवर त्याची सत्ता प्रस्थापित झाली होती. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा 'सिकंदर शाह' हे नाव धारण करून सत्तेवर आला. त्याला काही अमिरांचा विरोध झाला. तो विरोध त्याने मोडून काढला. जौनपूर पुन्हा जिंकावे लागले. काही मोहिमा काढल्या. बिहार जिंकून घेतले. तो कडवा धर्माभिमानी होता. त्याने अनेक हिंदूंची मंदिरे फोडली. मुसलमान धर्माचा प्रसार केला. सन १५१७ मध्ये त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा इब्राहीम लोदी मुलतान झाला. या वेळी परिस्थिती अस्थिर होती. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याने कठोर धोरणाचा अवलंब केला. त्यामुळे अनेक जण दुखावले गेले आणि शत्रूला जाऊन मिळाले.

त्याच्या काळात अनेक बंडे उद्भवली. ही बंडे मोडून काढण्यासाठी त्याने काटेकोरपणे पावले उचलायला हवी होती. परंतु तसे न झाल्याने बंडाचा संपूर्ण बीमोड त्याला करता आला नाही. ग्वाल्हेर जिंकल्यानंतर त्याने माळव्यावर मोहीम काढली. येथे त्याच्या अमिरांमध्ये दोन तट पडले. त्यातच जलालखानाने आपला राज्याचा वाटा मागितला. त्याचा बंदोबस्त करताना जलालखानाची शेवटी हत्या झाली. वजिराला त्याने कैदेत टाकले. ही त्याची मोठी चूक ठरली. त्यामुळे त्याला अनेक विरोधक झाले. त्याचा बंदोबस्त करून राज्यकारभारात सरदारांना सामावून घेता आले नाही. त्यामुळे अनेकजण दुखावले गेले. काहींनी बंड पुकारले. त्यातच दुखावलेल्या दौलतखान लोदीने इब्राहीमविरुद्ध बाबराची मदत मागितली. इब्राहीमचा भाऊ अल्लाउद्दीनही बाबराला जाऊन मिळालेला होता. अशा परिस्थितीचा फायदा घेऊन बाबराने हिंदुस्थानवर स्वारी केली. सन १५२६ मध्ये बाबर आणि इब्राहीम लोदी यांच्यात पहिले पानिपतचे युद्ध लढले गेले. त्यात इब्राहीम लोदीचा संपूर्ण पराभव होऊन तो ठार झाला. त्याच्यानंतर लोदी घराणे संपुष्टात आले. या युद्धात विजय मिळाल्यामुळे बाबराने दिल्ली व इतर प्रदेश जिंकून आपले राज्य स्थापन केले. अशा तऱ्हेने मोगल सत्तेची सुरुवात झाली. भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासातील हा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला.

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) बहलोल लोदीच्या अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरणाविषयीची माहिती लिहा.

- (२) सिकंदर लोदीने केलेल्या सुधारणांचे वर्णन करा.
- (३) सिकंदर लोदीचे धार्मिक धोरण विशद करा.
- (४) इब्राहीम लोदीने अमीर आणि सरदारांबरोबर कोणते धोरण ठेवले होते ? त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले, ते विशद करा.
- (५) इब्राहीम लोदीला बंडखोरीचे उच्चाटन करण्यात कितपत यश आले याची चर्चा करा.
- (६) इब्राहीम लोदीने प्रशासनाच्या दृष्टीने कोणत्या चुका केल्या ? त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले ते सविस्तर स्पष्ट करा.
- (७) दौलतखान लोदीने बाबराकडे मदत का मागितली ते स्पष्ट करा.
- (८) बाबराने हिंदुस्थानवर स्वारी का केली ते स्पष्ट करा.
- (९) लोदी घराणे संपुष्टात येण्याची कारणे स्पष्ट करा.

४.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (1) Elliot : *History of India*, vol-iv & v
- (2) Prasad, Ishwarit, *A History of the Qaraunah Turks in India*
- (3) Saran, P. *Studies in Medieval India History*
- (4) Sarda, H. B., *Maharana Kumbh*
- (5) Habibullah, A.B.M., *Foundation of Muslim Rule in India*.
- (6) Ojha, G.H., *Rajputana Ka Itihas*.
- (7) सरदेसाई, गों.स., *मुसलमानी रियासत सुलतान घराणी*.

घटक ५ : विजयनगरचे राज्य आणि बहामनी राज्य व इतर शाह्या

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रास्ताविक

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ बहामनी राज्य (१३४७-१४८२)

आणि इतर शाह्या

५.२.२ विजयनगर साम्राज्याची स्थापना आणि
ऐतिहासिक कार्ये

५.२.३ सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक
स्थित्यंतरे

५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

५.४ सारांश

५.५ सरावासाठी स्वाध्याय

५.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ बहामनी राज्याच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी सांगता येईल.
- ★ हसनच्या राजवटीची माहिती देता येईल.
- ★ महंमद शाह पहिला आणि मुजाहिद शाह यांच्या राजवटीविषयी माहिती सांगता येईल.
- ★ महंमद आणि फिरोझ शाह यांच्या राजवटीविषयी माहिती देता येईल.
- ★ अहमद शाह, अल्लाउद्दीन दुसरा यांच्या राज्यकारभाराविषयी आणि त्यांनी केलेल्या राज्यविस्ताराविषयी माहिती देता येईल.
- ★ महमूद गवानने न्याय, शिक्षण, इत्यादी क्षेत्रांत केलेल्या सुधारणा स्पष्ट करता येतील व महमूद गवानचे एक उत्कृष्ट प्रशासक या नात्याने मूल्यमापन करता येईल.
- ★ बहामनी राज्याचा न्हास होऊन कोणकोणत्या शाह्या उदयास आल्या याची माहिती देता येईल.
- ★ बहामनी राज्याच्या न्हासाची कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी सांगता येईल.

★ विजयनगर साम्राज्यातील संगम घराणे, बुद्ध पहिला यांच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

महंमद तुघलकाला दक्षिणेत आपले साम्राज्य उभारण्यात यश आले नाही. परंतु त्याच्याच काळात दक्षिणेत दोन राज्ये उदयाला आली ती म्हणजे बहामनी आणि विजयनगरचे राज्य या राज्याची स्थापना कशी झाली, कोणकोणते राज्यकर्ते या बहामनी राज्यात होऊन गेले, त्यानंतर त्याची शकले का झाली हे या प्रकरणात आपणास पाहावयाचे आहे. तसेच विजयनगर राज्याच्या स्थापनेनंतर कोणकोणत्या प्रमुख घराण्यांतील राजे सत्तेवर आले त्यातील उल्लेखनीय राज्यकर्ते कोणते होऊन गेले ? त्यांची कारकीर्द कशी होती याचा मागोवा घेता येईल. त्याबरोबरच या राजकीय घडामोडी चालू असताना येथे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक कोणती स्थित्यंतरे घडून आली हे या घटकात आपण अभ्यासणार आहोत.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ बहामनी राज्य (१३४७-१४८२) आणि इतर शाह्या

(०१) बहामनी राज्याची स्थापना

दिल्लीची सत्ता कमकुवत झाली की दक्षिणेत त्याच्या प्रतिक्रिया उमटत आणि दक्षिणेतील राज्ये स्वतंत्र होत. देवगिरी, वरंगळच्या राजांनी त्याप्रमाणे वेळोवेळी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. दक्षिणेत महंमद तुघलकाविरुद्ध उठाव केलेल्या काही अमिरांनी मिळून दौलताबाद येथे स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. त्यावर इस्माईल मुख याला राजा म्हणून नेमले, नंतर त्याला काढून हसन गंगू याची नेमणूक केली. (१३४७)

(०२) हसनची राजवट (१३४७-१३५८)

हसन गंगूच्या प्रारंभीच्या आयुष्याची निश्चित माहिती समजत नाही. फरिस्ताच्या नोंदीनुसार हसन दिल्ली येथे गंगू नावाच्या ब्राह्मणाच्या घरी वाढला होता. हसन आपल्या कर्तबगारीने वर चढत सुलतानाच्या दरबारी सेवेत रुजू झाला. पुढे सुलतानाने त्याला दक्षिणेस सुभेदारांच्या मदतीस पाठविले.

दक्षिणेत सुलतानविरुद्ध उठाव करून अमिरांनी अमीर -इ-सदह यांनी स्वतंत्र राज्याची घोषणा केली. इस्माईल मुख हा सुलतान झाला होता. परंतु त्याच्याऐवजी हसनला सुलतान केले. हसनला 'जाफरखान' हे नाव मिळाले होते. १२ ऑगस्ट १३४७ रोजी सत्तेवर आल्यावर त्याने अल्ला-उद्दीन हसन असे नाव धारण केले. गुलबर्गा शहरास 'हसनाबाद' असे नाव देऊन ती आपली राजधानी केली. आपल्या राज्याला त्याने 'बहामनी' हे नाव दिले. आपल्या धन्याच्या स्मरणार्थ हे नाव त्याने दिलेले होते. या नावासंदर्भात एकमत आढळत नाही. पर्शियाचा राजा बहामनी -बिन इस्फांदियार याच्या नावावरून हसनने 'बहामनी' हे नाव लावले असावे असेही मत आढळते. डॉ. श्रीवास्तव यांच्या मते, 'हसनचे नंतर धर्मांतर झालेले असावे किंवा धर्मांतरित झालेल्या पंजाबमधील कुटुंबातील तो असावा.

अल्लाउद्दीन हसन हुशार व धोरणी होता. त्याने प्रारंभी हिंदू राजांबरोबर मैत्री संपादन केली. परंतु त्याचे आसन स्थिर होताच त्याने त्यांच्याविरुद्ध आक्रमण केले आणि आपल्या राज्याचा विस्तार केला. आपल्या राज्याची त्याने चार 'तरफ'मध्ये विभागणी केलेली होती. ते विभाग, गुलबर्गा, दौलताबाद, वन्हाड, आणि बिदर असे होते. हेच विभाग पुढील काळात तसेच चालू राहिले.

हसनने बिदर, मालखेड, गोवा, दाभोळ, कोल्हापूर आणि तेलंगणा हे प्रदेश जिंकून आपल्या राज्याला जोडले होते त्यामुळे त्याचे राज्य पूर्वेकडे दौलताबाद ते भोंगीरपर्यंत होते. उत्तरेकडे वैनगंगा नदीपासून ते दक्षिणेकडे कृष्णा नदीपर्यंत होते. त्याने अकरा वर्षांपर्यंत राज्य केले तो वयाच्या ६७ व्या वर्षी सन १३५८ मध्ये मृत्यू पावला.

(०३) महंमद शाह पहिला (१३५८-१३७५)

अल्लाउद्दीन हसनला दाऊद आणि महंमद अशी दोन मुले होती. महंमद हुशार असल्याने त्याने महंमदास गादीचा वारस ठरविले होते. त्याप्रमाणे महंमद शाह पहिला गादीवर आला. राज्य हाती आल्यानंतर त्याने आपल्या वडिलांप्रमाणेच राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले होते. त्याच्या मुख्य लढाया विजयनगर आणि तेलंगणच्या राजांविरुद्ध होऊन त्याने त्यांचा पराभव केला. या वेळी त्याला तेलंगणच्या राजाकडून ३५ लाख रुपये, गोवळकोंड्याचा किल्ला आणि एक रत्नजडित सिंहासन (तख्त-इ-फेरोज) मिळाले. त्या सिंहासनाची किंमत ४ कोटी रुपये असून ते नऊ फूट लांब व तीन फूट रुंद होते. हेच सिंहासन पुढे बहामनी राजांनी वापरले असा उल्लेख आढळतो.

या वेळी दक्षिणेत विजयनगरचे राज्य प्रबळ झालेले होते. तेथील राजाने मुसलमान राज्यांशी निकराने टक्कर दिली. विजयनगरच्या राजाने आपल्या भोजमल्ल या सेनापतीची हसनच्या आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी नेमणूक केली होती.

काही काळ युद्ध चालल्यानंतर दोन्हीमध्ये तह घडून आला. या लढाईनंतर महंमद शाहचे काही दिवस अंतर्गत बंडे मोडण्यात गेले. त्याने कार्यक्षमतेने कारभार केला. त्याने गुलबर्गा, बिदर, एलिचपूर, दौलताबाद आणि दाभोळ येथे पोरक्या मुसलमानांसाठी मोफत शाळा उघडली. लोकांची दाद घेण्यासाठी तो राज्यातून फिरत असे. सतरा वर्षे राज्य करून तो सन १३७५ मध्ये मरण पावला.

(०४) मुजाहिद शाह (१३७५-१३७८)

महंमदनंतर त्याचा मुलगा मुजाहिद सत्तेवर आला. हा शूर व धीट होता. लवकरच विजयनगरच्या राजाबरोबर त्याचे युद्ध सुरू झाले. त्याने लढाईची मोठी तयारी केली. त्यात लढाई होऊन मुजाहिदचा विजय झाला. मुजाहिदने या लढाईत मोठा पराक्रम गाजविला. येताना आणखी काही किल्ले जिंकून तो परतला. जुनी दरबारी मंडळी त्याचा द्वेष करीत होती. शेवटी त्याच्या चुलत भावाने मारेकरी घालून त्याला ठार केले. या वेळी वजीर सैफुद्दीनने सत्ता कायम होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले. महंमदचा भाऊ दाऊद शाहला सत्तेवर आणण्याची खटपट केली. परंतु त्याचीही सन १३७८ मध्ये हत्या झाली.

(०५) महंमद शाह दुसरा (१३७८-१३९७)

अल्लाउद्दीन हसनचा नातू यास सन १३७८ मध्ये तख्तावर बसविण्यात आले. तो शांतताप्रिय, न्यायी, दयाशील होता. तो स्वतः विद्वान होता. त्यामुळे विद्वानांना त्याने आश्रय दिला. इराण, अरबस्तानातून अनेक विद्वान दक्षिणेत येत. त्यांना तो चांगले उत्तेजन देई. त्याने मोठमोठ्या शहरांतून अनाथ बालगृहे आणि शाळा स्थापन केल्या. राज्यात दुष्काळ पडला तेव्हा त्याने दहा हजार बैलगाड्या पाठवून माळवा गुजरातमधून धान्य आणण्याची व्यवस्था केली. अशा तऱ्हेने दुष्काळावर मात करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने कला, कौशल्याला उत्तेजन दिले. तसेच ग्रंथनिर्मितीसाठी उत्तेजन दिले त्यामागे विज्ञानाची आणि वाङ्मयाची वृद्धी व्हावी हा हेतू होता. शेवटी तो सन १३९७ मध्ये मृत्यू पावला. याच वेळी त्याचा प्रथमपासून वजीर असलेला आणि तख्ताचा आधारस्तंभ बनलेला मलिक -सैफुद्दीन हाही मरण पावला. गादीसंदर्भात वारसामध्ये संघर्ष सुरू झाले. त्यात महंमदचे दोन्ही मुलगे ठार झाले.

(०६) फिरोज शाह (१३९७-१४२२)

हा दाऊद शाहचा मुलगा याच्या काळात बहामनी राज्याचे वैभव वाढले होते. त्याने आसपासच्या प्रदेशावर स्वान्या करून राज्यविस्तार केला. धर्मशास्त्राप्रमाणे त्याची वागणूक होती. त्याने आपला शिक्षक मीर फैजउल्लाअंजुं याला वजीर नेमले. फिरोजने विद्वानांना उत्तेजन दिले. गुलबर्गा येथे त्याने बांधलेली मशीद स्पेनच्या धर्तीवर होती. मुदगल

जिंकण्यासाठी त्याने विजयनगरच्या राज्यांवर स्वारी केली. याच वेळी तेलंगणाच्या राजाने वऱ्हाडवर स्वारी केली होती. त्यात त्याचा पराभव झाला. तेव्हा फिरोजबरोबर त्याने खंडणी देऊन तह केला. याप्रमाणेच विजयनगरचाही पराभव केला. पुढे सन १४१९ फिरोजने विजयनगरच्या पांगाल किल्ल्यावर हल्ला केला. त्यात त्याच्या सैन्याच्या पराभव झाला. यानंतर फिरोज आजारी पडून मृत्यू पावला. त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ अहमद शाह सत्तेवर आला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) दिल्लीची सत्ता कमकुवत झाली की त्याची प्रतिक्रिया उमटून दक्षिणेतील राज्ये स्वतंत्र होत. ( )
- (२) अल्लाउद्दीन हसनने प्रारंभी हिंदू राजांशी मैत्री केली, परंतु नंतर स्वतःचे आसन स्थिर होताच त्यांच्यावर आक्रमण केले. ( )
- (३) महंमद शाहने आपले वडील अल्लाउद्दीन हसनप्रमाणे राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले. ( )
- (४) विजयनगर राज्यावरील आक्रमणात महंमद शाहचा मोठा विजय झाला. ( )
- (५) महंमद शाहचा मुलगा मुजाहिद्दीन फारसा पराक्रमी नव्हता. ( )
- (६) फिरोज शाहने विद्वानांना आदराची वागणूक, उत्तेजन दिले. त्याचे वर्तन धर्मशास्त्राप्रमाणे होते. ( )

(०७) अहमद शाह (१४२२-१४३५)

अहमद शाह हा विद्वान व साधू लोकांना मोठा मान देणारा होता म्हणून त्यास 'वली' हे नाव मिळाले. राज्यविस्तारासाठी विजयनगरशी त्याने युद्ध पुकारले. जोपर्यंत तेथील राजा शरण येत नाही, तोपर्यंत अनेक हिंदूंची त्याने कत्तल आरंभिली. शेवटी मोठी युद्ध खंडणी संपत्ती घेऊन त्याने युद्ध थांबविले. यानंतर वरंगळच्या राजावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला. त्याच्या राज्याचा बराच मोठा प्रदेश आपल्या राज्यात समाविष्ट केला. त्याने माळव्यावर मुसलमान राज्यकर्ता होता, त्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला येताना वाटेत त्याने बिदर शहर वसविले. हीच पुढे बहामनी राज्याची राजधानी बनली. तेथे त्याने मजबूत किल्लाही बांधला. यानंतर त्याने कोकण आणि गुजरातवर स्वाभ्या केल्या. तो सन १४३४ मध्ये मरण पावला. त्यानंतर त्याचा मुलगा सत्तेवर आला.

(०८) अल्लाउद्दीन दुसरा (१४३५-१४५७)

अहमद शाहनंतर त्याचा थोरला मुलगा जाफरखान सत्तेवर आला. त्याने स्वतःला 'अल्लाउद्दीन दुसरा' हे नाव

धारण केले. याच्या काळात विजयनगरच्या राजाने खंडणी देण्याचे बंद केले होते. त्यामुळे त्याने त्याच्यावर सैन्य पाठवून खंडणी वसूल केली. त्याच्या भावाने महंमदखानाने बंड केले होते. ते मोडून त्याला माफ केले आणि रायचूर परगणा देऊन टाकला. त्यानंतर त्याने आपले सैन्य कोकणपट्टीकडे पाठवून तेथील प्रदेश आपल्या ताब्यात आणले. अल्लाउद्दीनने राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवली. मशिदी बांधल्या, रोग्यांसाठी औषधोपचाराची सोय केली.

(०९) हुमायून शाह (१४५७ - १४६९)

अल्लाउद्दीन दुसरा याच्यानंतर त्याचा मुलगा हुमायून तख्तावर आला. खाजेखान महंमद गवान याला 'मलिक उत्तुजार' असा किताब देऊन आपला वजीर केले. याच्या काळात सिकंदर खान या सरदाराने आणि त्याचा भाऊ हसनखानाने बंड केले. त्याचा त्याने पूर्ण बीमोड केला. याच्या काळातच महमूद गवानचा प्रभाव वाढीस लागला. हुमायूनच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा निजामशाह तख्तावर आला (१४६९).

त्या वेळी तो आठ वर्षांचा असल्याने राज्याचा सर्व कारभार त्याची आई वजिराच्या साहाय्याने बघत होती. परंतु त्याचा मृत्यू झाल्याने त्याचा भाऊ महंमद शाह तिसरा सन १४६३ मध्ये सत्तेवर आला.

(१०) महंमद शाह तिसरा (१४६३-१४८२)

वयाच्या नवव्या वर्षी महंमद शाह तख्तावर आला. अधिकार संबंधातून ख्वाजाजहान आणि महमूद गवान या दोन मुत्सद्द्यांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली. परंतु ख्वाजाजहानची हत्या झाल्याने हा संघर्ष संपुष्टात आला. महमूद गवाण मुख्य कारभारी बनला. महंमद शाह तिसरा सत्तेवर आल्यानंतर सन १४६७ मध्ये माळव्याच्या सुलतानाने स्वारी केली. युद्ध होऊन शेवटी बहामनी राज्याबरोबर त्याने सलोख्याचा तह केला. या काळात बहामनी राज्यात चौल, दाभोळ, जुन्नर, चाकण, कोल्हापूर, वाई, इत्यादी प्रदेश आलेले होते.

महंमद शाह तिसरा याच्या काळात रशियन प्रवासी निकितीने भेट दिली होती. त्याने लिहून ठेवलेल्या माहितीवरून या काळाची बरीच माहिती मिळते. प्रशासन, समाज, आर्थिक जीवन या विषयीचे विवेचन त्यात आढळते.

(११) महमूद गवाण

हा महंमद शाह तिसरा याचा मुख्य वजीर होता. तो बहामनी राज्याचा अत्यंत विश्वासू बहामनी सेवक होता. त्याच्यामध्ये खास लष्करी गुण होते. तसेच तो त्याच्या औदार्यामुळे प्रसिद्ध होता. न्याय करण्याची पद्धती निर्दोष होती. त्याने राज्य कारभारात अनेक सुधारणा केल्या. त्यातील न्याय, लष्कर, शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणा महत्वाच्या ठरल्या. त्याने कोकणच्या हिंदू राजाचा पराभव करून मोठी खंडणी

मिळविली तसेच ओरिसाच्या जाजनगरच्या राजाचाही पराभव केला. या त्याच्या लढायांमध्ये विशेष उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे त्याने विजयनगरवर मोठा विजय मिळवून कांची प्रांत ताब्यात आणला. शिवाय मोठी खंडणी वसूल केली.

महमूद गवाण मोठा कार्यक्षम प्रशासक होता. राज्यात कार्यक्षमता येण्यासाठी त्याने राज्याची विभागणी गुलबर्गा, दौलताबाद, तेलंगणा आणि वऱ्हाड अशी केली होती. प्रत्येक प्रांताची दोन भागांत विभागणी करून प्रत्येकावर एकेक सुभेदाराची नेमणूक केली. मात्र सुभेदाराला वरचढ होऊ दिले नाही. महसूल वाढावा म्हणून जमिनीची पाहणी करून महसूल ठरवून दिला. लष्करामध्ये शिस्त राहावी, कार्यक्षमता यावी म्हणून प्रयत्न केले. त्याने राज्यात अनेक सुधारणा केल्या. त्यामुळे त्याचा लौकिक सर्वत्र पसरला, हे काही महत्वाकांक्षी लोकांना आवडले नाही. त्यांनी गुप्त कट करून त्यास ठार करविले. (एप्रिल १४८१), शाहला नंतर ही चूक लक्षात आली. यानंतर महंमद शाह तिसरा सन १४८२ मध्ये मरण पावला. त्याच्यानंतर बहामनी राज्याची शकले होऊन पाच स्वतंत्र राज्ये उदयाला आली.

(आ) इतर शाह्या आणि बहामनी राज्याच्या न्हासाची कारणे

सन १४८२ मध्ये महंमद शाह तिसरा मृत्यू पावल्यानंतर त्याचा मुलगा महमूद शाह गादीवर आला. त्याच्या काळात दक्षिणेत तंटे आणि दंगेधोपे चालू राहिले. त्यातच त्याच्या राज्याचा शेवट झाला. त्या वेळी दोन पक्ष उदयाला आले होते. त्या दोन पक्षात कटकारस्थाने वाढीस लागली. अशा प्रकारे महमूद गवाण जोपर्यंत वजीर म्हणून काम बघत होता, तोपर्यंत राज्यात जी शांतता होती ती नंतर राहिली नाही. या बहामनी राज्याची शकले होऊन पाच स्वतंत्र राज्ये उदयाला आली. ती म्हणजे (१) वऱ्हाडची इमादशाही (२) अहमदनगरची निजामशाही (३) विजापूरची आदिलशाही (४) गोवळ कोंड्याची कुतुबशाही आणि (५) बिदरची बरीदशाही या शाह्यांची कारकीर्द पुढीलप्रमाणे थोडक्यात पाहता येईल.

(१) वऱ्हाडची इमादशाही (१४८४-१५९५)

फतेउल्ला इमादशाह हा धर्मांतरानंतर महमूद गवाणच्या कृपेने हळूहळू वरच्या पदावर चढत जाऊन वऱ्हाडाचा सुभेदार बनला. स्वतःला त्याने 'इमाद-उल-मुल्क' हे नाव धारण केले. वऱ्हाडच्या दोन भागांपैकी एका भागाचा गवालीगढचा तो सुभेदार होता. सन १४८४ मध्ये इमादशाह हे नाव घेतल्यानंतर त्याने स्वतंत्रपणे कारभार सुरू केला. त्याची एलिचपूर ही राजधानी होती. त्याच्यानंतर अल्लाउद्दीन इमादशाह सत्तेवर आला. शेवटी सन १५९५ मध्ये मोगलांनी हे राज्य जिंकून घेतले आणि ही शाही संपुष्टात आली.

(२) अहमदनगरची निजामशाही (१४९०-१६३७)

महंमद गवाणच्या वेळेस मलिक नाइब निजाम-अल-मुल्क हा सेवेत होता. त्याचा मुलगा मलिक अहमद हा जुन्नरचा सुभेदार होता. त्याने स्वतःला स्वतंत्र म्हणून घोषित केले आणि निजामशाहीची स्थापना केली. त्याने अनेक किल्ले जिंकले. त्यामुळे त्याच्या ताब्यात बराच मुलूख आलेला होता. राज्याच्या सोयीसाठी त्याने अहमदनगर हे शहर वसविले. त्याच्यानंतर बुऱ्हाण निजामशाह हुसेन हे मुर्तुजा, मिरन हुसेन, इस्माइल हे सन १५९४ पर्यंत क्रमाक्रमाने सत्तेवर आले. १५९४ ते १६०० पर्यंत चांदबिबीने कारभार पाहिला. तिच्यानंतर मलिकअंबर या वजिराने निजामशाही वाचविण्याचे शर्थीचे प्रयत्न केले. शेवटी मोगल बादशहा शहाजहानच्या काळात सन १६३७ मध्ये निजामशाही संपुष्टात येऊन मोगल साम्राज्यात हा प्रदेश समाविष्ट झाला.

(३) विजापूरची आदिलशाही (१४८९-१६८६)

अबुल मुज्फर युसुफ आदिल शाह, हा महमूद गवाणच्या पदरी राहून मोठ्या योग्यतेस चढला, पुढे तो विजापूरचा सुभेदार बनला. बहामनी राज्याच्या पाच शाह्यांपैकी विजापूरची आदिलशाही हे स्वतंत्र राज्य म्हणून सन १४८९ मध्ये युसुफ आदिल शाहने घोषित केले. त्याच्यानंतर इस्माइल, इब्राहीम अली आदिल शाह, इब्राहीम आदिल शाह, महंमद अली आदिल शाह दुसरा, सिकंदर हे क्रमाक्रमाने सत्तेवर आले. त्यांच्या काळात विजयनगरचे राज्य व इतर राज्यांबरोबर सतत युद्धे होत होती. शेवटी सन १५६५ मध्ये तालिकोटच्या लढाईत पराभव होऊन विजयनगरचे राज्य संपुष्टात आले. विजापूरच्या शाहीच्या काळात कला-कौशल्य व वाङ्मय याला मोठे उत्तेजन मिळत गेले.

• इब्राहीम आदिल शाह दुसरा याच्या काळात दरबारी फरिस्ता होता. त्याला या काळातील इतिहास लिहिण्यास आदिल शाहने सांगितल्यामुळे या काळासंदर्भात बरीच माहिती उपलब्ध झालेली आहे. या काळात नवे कला-कौशल्य वाढीस लागले. उत्तर हिंदुस्थानातील कला-कौशल्यापेक्षा यात वेगळेपण आहे. याच्या काळात अकबराने आपली सेना दक्षिणेस पाठविली होती, त्या वेळी अहमदनगरच्या शाहीच्या मदतीसाठी इब्राहीमने आपली फौज पाठवून अकबराच्या सेनेचा पराभव केला. पुढे अली आदिल शाहच्या काळात मोगल आणि मराठे यांच्याबरोबर लढाया कराव्या लागल्या. त्या वेळी शिवाजीच्या बंदोबस्तासाठी अफजलखानास मोठी फौज देऊन पाठविले होते. सन १६८३ मध्ये औरंगजेबाच्या काळात ही शाही संपुष्टात आली. ही शाही जवळजवळ १९७ वर्षे मोठ्या भरभराटीस येऊन टिकली.

(४) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही (१५१८-१६८७)

गुलबर्गा येथे बहामनी राज्याची स्थापना झाल्यानंतर त्याचा विस्तार हळूहळू पूर्वेकडे होत गेला. त्या बाजूस

वरंगळचे राज्य होते. ते सन १४२३ मध्ये बहामनी अहमदशाह वलीने जिंकून घेतले. पुढे त्या प्रांतावर गोवळकोंड्यावर महमूद गवाणने कुली कुतुबशाह या तुर्की अधिकाऱ्याची तेथे सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. सन १५१८ मध्ये कुली कुतुबशाहने गोवळकोंड्यावर स्वतंत्रपणे कारभार सुरू केला. त्याने आपली राजधानी वरंगळहून गोवळकोंड्याला नेली. त्याने आपल्या पराक्रमाने राज्याचा विस्तार केला. त्याच्यानंतर जमशीद कुतुबशाह, इब्राहीम महंमद, अब्दुल्ला हुसेन, अबू हसन हे क्रमाने सत्तेवर आले. एकंदरीत या शाहीत सहा सुलतानांनी १७५ वर्षे राज्य केले. दक्षिणेत मोगल, मराठे व इतर शाह्यांच्या राज्यविस्ताराच्या धोरणात या शाहीचा टिकाव लागला नाही. शेवटी सन १६८७ मध्ये औरंगजेबाने आपल्या राज्यात हे राज्य विलीन करून टाकले. या शाहीतील राज्यकर्त्यांनीदेखील कला-कौशल्याला मोठे उत्तेजन दिले होते.

(५) बिदरची बरीदशाही (१४९२-१६१९)

कासीम बेरिदने ह्या शाहीची स्थापना केली. हादेखील महमूद गवानच्या काळात एक मंत्री होता. सुलतानाची त्याच्यावर मर्जी होती. परिस्थितीचा फायदा घेऊन बिदर येथे त्याने आपला स्वतंत्र कारभार सुरू केला. या शाहीत कासीमनंतर अमीर, अली बेरिद हे सत्तेवर आले. सन १५२७ पर्यंत हे राज्य कसेबसे टिकले. शेवटी सन १६१९ मध्ये विजापूर राज्यात हे राज्य विलीन झाले.

बहामनी राज्याच्या न्हासाची कारणे

(१) दुर्बल राज्यकर्ते

काही राज्यकर्ते सोडल्यास बाकीचे राज्यकर्ते दुर्बल असल्यामुळे त्यांना आपले राज्य टिकविता आले नाही. काही राज्यकर्ते चांगले योद्धे व उत्तम प्रशासक होते. त्यामुळे त्या त्या काळात ही राज्ये वाढीस लागली. दुर्बल राज्यकर्त्यांच्या कारभारामुळे शेवटी राज्ये संपुष्टात आली.

(२) मंत्र्यांचा सहभाग

राज्यकारभाराच्या दृष्टीने मंत्र्यावर टाकलेली जबाबदारी चांगल्या तऱ्हेने पार पाडणारे मंत्री, महमूद गवाणसारखे मंत्री किंवा वजीर फारच थोडे झाले. चांगल्या मंत्र्यांच्या अभावी राज्याचा कारभार व्यवस्थित चालवता आला नाही. परिणामी राज्यावर नियंत्रण राहिले नाही. त्याचा फायदा शत्रूला मिळाला.

(३) हिंदू प्रजेचा सहभाग

प्रजेची मने जिंकून दिल्लीच्या सुलतानांनी आपले पद कायम केले. तसे बहामनी राज्यकर्त्यांना करता आले नाही. येथील बहुसंख्य हिंदू प्रजेचा विश्वास संपादन करता न आल्याने बहामनी राज्याची पाळेमुळे रुजली नाहीत. सर्वत्र मुसलमानांचेच वर्चस्व होते. प्रशासनावर त्याचे परिणाम दिसून आले.

(४) अकार्यक्षम लष्कर

बहामनी लष्कराची रचना सरंजामी पद्धतीनुसार होती. उत्तरेकडील लष्कर पद्धतीपेक्षा ती कनिष्ठ दर्जाची पद्धती ठरली. शिवाय सैन्यात शिस्तीचा अभाव होता. त्यामुळे शत्रूशी यशस्वीरित्या सामना करणे कठीण ठरले. वरील कारणांबरोबरच बहामनी राज्यात सरदारांस वंशपरंपरा जहागिरी नेमून देणे, सुध्यांवर स्वतंत्र अधिकार देऊन कायमचे कामगार नेमणे ही कारणेदेखील बहामनी राज्यास उतरती कळा येण्यास कारणीभूत ठरली. याशिवाय कायदे व नियम सर्वांसाठी सारखे लागू केलेले नव्हते. पदाधिकाऱ्यांसाठी वरिष्ठ श्रेणीवर नेमण्यासाठी काही नियम ठरवलेले नव्हते. याचेही परिणाम राज्यावर दिसून आले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

पुढील विधाने घूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) अहमद शाहने राज्यविस्तारासाठी विजयनगरशी युद्ध पुकारले. ( )
- (०२) अहमद शाहने विद्वान व साधुसंताना मान दिला. ( )
- (०३) अल्लाउद्दीनने राज्यात शांतता व सुव्यवस्था राखली. ( )
- (०४) महमूद गवाण याने आपल्या राज्यकारभाराच्या काळात न्याय, लष्कर आणि शिक्षण क्षेत्रांत विविध सुधारणा केल्या. ( )
- (०५) महमूद गवाणने राज्याची जी विभागणी केली त्यामुळे तेथील सुभेदार वरचढ झाले. ( )
- (०६) महमूद गवाणची राज्याच्या प्रशासनावर फारशी पकड नव्हती. ( )
- (०७) बहामनी राज्याची अंतर्गत अशांततेमुळे शकले होऊन ते ५ राज्यांत विभागले गेले. ( )
- (०८) दुर्बल राज्यकर्ते हे बहामनी राज्याची शकले होण्यास जबाबदार असणाऱ्या कारणांपैकी एक कारण होते. ( )
- (०९) बहामनी राज्यकर्त्यांना हिंदू लोकांचा विश्वास संपादन करता न आल्याने बहामनी राज्याची पाळेमुळे रुजली नाहीत. ( )
- (१०) बहामनी राजवटीत लष्कराची रचना सर्वश्रेष्ठ होती. ( )

५.२.२ विजयनगर साम्राज्याची स्थापना आणि ऐतिहासिक कार्ये

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस मुसलमानांनी दक्षिणेत

प्रथम प्रवेश केला. त्यांच्या दक्षिणेत ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्यात देवगिरीचे राज्य, वरंगळचे राज्य आणि होयसळचे द्वारसमुद्र राज्य संपुष्टात आले. अशा तऱ्हेने दक्षिणेतील जुनी राज्ये संपुष्टात आली. वरंगळ राजाच्या पदरी हरिहर आणि बुक्क हे बंधू होते. महंमद तुघलकाच्या काळात अनागोंदीचा पाडाव झाला. तेव्हा हरिहर आणि बुक्क या बंधूशी तुंगभद्रा नदीच्या दक्षिणतीरावर विजयनगर शहराची स्थापना केली. हे शहर पुढे भरभराटीस आले. अनागोंदीतील अनेक लोक व सरदार येथे येऊन स्थायिक झाले. अशा परिस्थितीत माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य यांच्या प्रेरणेने विजयनगर राज्याची स्थापना होऊन सन १३३६ मध्ये हिंदूंचे एक स्वतंत्र राज्य तुंगभद्रेच्या तीरावर उदयाला आले.

(अ) संगम घराणे

(१) हरिहर (१३३६-१३५३) : हरिहर आणि बुक्क ही संगम राजाची मुले. हरिहरने विजयनगरच्या स्थापनेनंतर तुंगभद्रेच्या खोऱ्यातील बराचसा प्रदेश जिंकून आपल्या ताब्यात आणला. अशा प्रकारे विजयनगर राज्याची स्थापना होऊन हरिहर हा पहिला राजा बनला. त्याच्या घराण्याला 'संगम घराणे' या नावाने ओळखले जाते. हरिहरने मलबारची पट्टी, कोकणचा भाग जिंकून आपल्या राज्याला जोडला. या काळात मुसलमानांना परतवून लावण्यासाठी सन १३४४ मध्ये कृष्णा नायकाने जो संघ निर्माण केला होता, त्यात हरिहर जाऊन मिळाल्याचे दिसून येते. होयसळ राजाच्या मृत्यूनंतर तो प्रदेश त्याच्या ताब्यात आल्याने त्याच्या राज्याची सीमा आणखी वाढली. उत्तरेकडे कृष्णा नदीपासून ते दक्षिणेत कावेरीपर्यंतचा प्रदेश त्याच्या ताब्यात होता. बहामनी राज्याच्या चालू असलेल्या विस्तारामुळे त्याला युद्धाला वारंवार तोंड द्यावे लागले. हरिहर उत्तम प्रशासक होता. त्याने राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी राज्याची विभागणी अनेक प्रांतांत केली होती. प्रत्येक प्रांतावर लायक अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केलेल्या होत्या. सन १३५३ मध्ये त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ सत्तेवर आला.

(२) बुक्क पहिला (१३५३ - १३७९) : बुक्क राज्यावर आल्यानंतर त्याने आपल्या भावाप्रमाणेच धोरण ठेवले बहामनीबरोबर त्याला युद्धे करावी लागली. ही युद्धे चालू असताना राज्यकारभाराकडेही त्याचे लक्ष असे. त्याच्या काळात त्याने विजयनगरमध्ये अनेक बांधकामे पूर्ण केली. त्याचे निधर्मी धोरण होते. सन १३७४ मध्ये त्याने एक शिष्टमंडळ चीनलाही रवाना केले होते. सन १३७९ मध्ये तो मृत्यू पावला.

(३) हरिहर दुसरा (१३७९-१४०४) : बुक्क राय पहिला याच्यानंतर त्याचा मुलगा हरिहर दुसरा गादीवर आला. त्याने जवळजवळ पंचवीस वर्षे राज्य केले. स्वतःला 'महाराजाधिराज' पदवी घेतली. अशी पदवी घेणारा हा

पहिला राजा म्हटला जातो. तो शांतताप्रिय होता. तरीदेखील बहामनी राज्यांबरोबर त्याला युद्धे करावी लागली, त्याच्या सेनापतीने कन्नड, म्हैसूर, त्रिचनापल्ली, कांची, चिंगलपुट, इत्यादी नवे प्रदेश जिंकून राज्याला जोडले. साम्राज्याचे एकीकरण केले हरिहर दुसरा हादेखील निधर्मी राजा होता. हरिहराचे शिलालेख हिंदुस्थानच्या दक्षिण टोकांपर्यंत सापडलेले आहेत. त्यावरून या काळाचा इतिहास समजण्यास मदत होते. हरिहर सन १४०४ मध्ये मृत्यू पावला. त्याच्यानंतर बुक्क - दुसरा गादीवर आला.

बुक्क दुसरा याने अल्प काळ राज्य केले. त्याच्यानंतर बुक्कचा भाऊ देवराय पहिला हा गादीवर आला. हा थोडा काळ राज्यारूढ झाला. पण त्या वेळातही त्याला बहामनी राज्यांबरोबर युद्धे करावी लागली. त्याच्यानंतर सन १४१० मध्ये त्याचा मुलगा वीरविजयही राजा झाला. त्याने नऊ वर्षे राज्य केले. त्याच्यानंतर त्याचा थोरला मुलगा देवराय दुसरा गादीवर आला.

(४) देवराय दुसरा (१४१९-१४४६) : या काळातही बहामनी राज्यांबरोबर युद्धे चालू होती. त्याचा नागण्णा नावाचा दिवाण होता. त्याला 'धननायक' ही पदवी मिळालेली होती. लष्करातील-सैन्यांतील त्रुटी आणि कमकुवतता लक्षात घेणारा देवराय-दुसरा हा पहिला राज्यकर्ता म्हटला जातो. त्याने प्रथमच मुसलमानी घोडदळातील लोकांना विजयनगरच्या सैन्यात सामील करून नेमणुका केल्या. परंतु दुर्दैवाने त्याला बहामनीबरोबर झालेल्या युद्धात मोठा पराभव पत्करावा लागला. याच्याच काळात इटालियन प्रवासी निकोलो कांडी आणि पर्शियन दरबारातील अब्दुर-द-रझाक यांनी त्याच्या दरबारी भेट दिली होती. या काळातील विजयनगर राज्याची माहिती या दोघांनी लिहून ठेवलेल्या वर्णनातून मिळते.

या काळात सतिप्रथा आणि बहुपत्तित्वाची चाल रूढ होती. राजाच्या बारा हजारांहून अधिक बायका होत्या, असे निकोलोने म्हटले आहे. ही संख्या दासी, वगैरे धरून असावी असे मत आढळते. अब्दुर-रझाकने यानंतर वीस वर्षांनंतर विजयनगरला भेट दिली. त्याने विजयनगर एक 'सुंदर नगर' असे वर्णन केले आहे. या नगराला सात अशा तटबंदी असून यापूर्वी असे नगर पाहिले नाही किंवा अशा सुंदर शहराचे वर्णन वाचले नाही, इतके सुंदर शहर या पृथ्वीतलावर असल्याचे त्याने म्हटले आहे. दिवाणखाना, दफतरखाना हे शिल्पाकृतीचे नमुने म्हटले जातात.

देवराय दुसरा हा या घराण्यातील शेवटचा कर्तबगार राजा म्हटला जातो. त्याच्यानंतर त्याचे मुलगे मल्लिकार्जुन आणि विरूपक्ष गादीवर आले. शेवटी दुर्बल राज्यकर्त्यांचा फायदा दुसऱ्या घराण्यातील सुलव नरसिंहाने घेऊन आपले राज्य स्थापन केले. हा तेलंगणचा एक प्रबळ सरदार होता. त्याने बहामनी राजांनी आणि ओरिसाच्या राजांनी जिंकून घेतलेले प्रदेश परत मिळविले. त्याच्यानंतरचे राज्यकर्ते दुर्बल निघाल्याने सेनापती नरसा नायकाने सत्ता आपल्या हाती

घेतली. परंतु सन १५०५ मध्ये त्याच्या महत्वाकांक्षी मुलाने -वीर नरसिंहाने राजपद मिळवून तुलव घराण्याची स्थापना केली. त्याने सन १५०५ ते १५०९ पर्यंत राज्य केले. त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ कृष्णदेवराय गादीवर आला.

(ब) तुघलक घराणे

(१) कृष्णदेवराय (१५०९-१५३०) : कृष्णदेवराय विजयनगरच्या राजांमध्ये सर्वश्रेष्ठ आणि उल्लेखनीय राजा म्हणता जातो. त्याच्या काळात विजयनगर राज्याचा चोहोबाजूंनी विकास झाला. तो जसा खरा राज्यकर्ता होता तसाच तो मोठा योद्धाही होता. त्याने स्वतः मोहिमा हाती घेऊन राज्यविस्तारासाठी प्रयत्न केले. त्याने ओरिसाच्या राजाचा पराभव करून त्याच्या मुलीशी विवाह केला. त्याचा सर्वांत मोठा विजय म्हणजे सन १५२० मध्ये त्याने विजापूरच्या आदिल शाहचा पराभव केला. त्यामुळे विजापूरचे सैन्य खच्ची होऊन त्या राज्याचे वैभव संपुष्टात आले. न्युनिझ या पोर्तुगीज प्रवाशाचे त्याच्या दरबारी राहून प्रत्यक्ष पाहिलेला वृत्तांत लिहून ठेवलेला आहे. तो शूर व उदार होता. सर्व दक्षिण हिंदुस्थान त्याच्या ताब्यात असून दुसरे पुष्कळ राजे त्यास कर भार देत असत. त्याच्या कारकिर्दीत राज्याचा मोठा विस्तार झाला. प्रसिद्ध विद्वान अय्यप्पा दीक्षित कृष्णदेवरायाच्या पदरी होता. हंपी येथे देवालयासमोर त्याने बांधलेले दोन मनोरे आहेत. त्याने प्रजेच्या कल्याणासाठी मोठे प्रयत्न केले. त्यामुळे तो प्रजेचा आवडता राजा होता. तो स्वतः वैष्णव होता. प्रजेला मात्र धार्मिक पूजेचे स्वातंत्र्य दिलेले होते. त्याने संस्कृत आणि तेलगू वाङ्मयाला उत्तेजन दिले. त्याने तेलगूमधून 'अमृतमलयदा' हा ग्रंथ लिहिला आणि संस्कृतमधून पाच पुस्तके लिहिली. कृष्णस्वामींचे मंदिर बांधले. तसेच दुसरे हजार राम स्वामी नावाचे मंदिर बांधण्यास सुरू केले. कालवे काढून व तलाव बांधून पाण्याची व शेतीची सोय केली. त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र साम्राज्याला उतरती कळा लागली.

(२) अच्युतराय (१५३० - १५४२) : कृष्णदेवरायाच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ अच्युतराय गादीवर बसला. तो भित्रा आणि कमकुवत होता. सुरुवातीलाच आदिलशाहाने त्याचे मुद्गल आणि रायचूर हे प्रांत जिंकून घेतले. ते प्रांत पुन्हा विजयनगरच्या राज्यात आले नाहीत. सर्व सत्ता दिवाण तिम्मा उर्फ रंगाराय याच्या हातात होती. त्याच्या तीन मुलांपैकी थोरला मुलगा रामराय याने सत्ता हातात घेण्याचे प्रयत्न केले. अच्युतराय नंतर त्याचा पुतण्या सदाशिवराय यास गादीवर बसवून रामराय, तिरूमल आणि व्यंकटाद्रि या रंगरायाच्या मुलांनी सत्ता आपल्या हाती घेतली.

(३) तालिकोटची लढाई (१५६५) : रामरायाने आपल्या हाती सत्ता घेतल्यानंतर त्याने आपली फौज घेऊन राज्यास बळकटी आली. आदिलशाही आणि कुतुबशाही ही राज्ये विजयनगरच्या सरहद्दीवर असल्याने त्यावर आक्रमणे सुरू झाली होती. तेव्हा रामरायाने सन १५४३ मध्ये अहमदनगर

आणि गोवळकोंडाच्या सहकार्याने विजापूरविरुद्ध संघ उभारला, पण विजापूरच्या वजिरामुळे तो पुरा होऊ शकला नाही. पुढे सन १५५७ मध्ये अहमदनगरविरुद्ध संघ उभारण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी रामरायाच्या उपद्रवास कंटाळून आदिल शाह आणि त्याचा वजीर किश्वर खानाने सर्व अमीर उमरावांना रामरायाविरुद्ध एकत्र जमविले. विजयनगरचे राज्य मोठे असल्याने त्या राज्याचा नाश एकट्याकडून होणे शक्य नाही हे लक्षात घेऊन विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडा आणि बिदर या शाह्या एकत्र आल्या. वऱ्हाड मात्र तटस्थ राहिला. त्यांनी रामरायांकडे काही प्रांत व किल्ल्यांची मागणी केली. ती रामरायाने नाकारल्यावर या चारही शाह्यांच्या फौजा त्याच्यावर चालून गेल्या. कृष्णा नदीच्या काठावरील तालिकोट येथे दोन्ही सैन्य जय्यत तयारीने जमले. एवढ्या मोठ्या संख्येने फौजा या वेळी प्रथमच एकत्र आल्या होत्या. सुरुवातीला रामरायाची सरशी होऊ लागली. पण रामराया त्यात ठार झाल्यानंतर त्याचे सैन्य पळत सुटले. या लढाईत अनेक हिंदू ठार झाले. कृष्णा नदीच्या उतारावर रक्तसगी व तंगडगी या दोन गावांजवळ ही लढाई झाली. म्हणून बखरकारांनीही 'राक्षस तांगडीची' लढाई असे म्हटले आहे. हिंदूंच्या फौजा पूर्ण विस्कळीत झाल्या. त्यांना एकत्रित आणणारा कोणी उरला नसल्याने त्यांचा पूर्ण पराभव झाला. मुस्लिम फौजा त्वेषाने विजयनगर राज्यात घुसल्या. मोठी लूट केली. अनेकांच्या कत्तली झाल्या. विजयनगरचा मोठा पराभव झाला.

तालिकोटच्या लढाईचे परिणाम

तालिकोटच्या घनघोर लढाईचे भयंकर परिणाम दिसून आले. या लढाईने विजयनगरचे राज्य संपूर्णपणे संपुष्टात आले. यानंतर पुन्हा लवकर हिंदूंचे राज्य स्थापन होऊ शकले नाही. सन १५७० मध्ये रामरायाच्या भावाने तिरूमलने सत्ता हाती घेऊन अरविडू घराण्याची सत्ता स्थापन केली; पण ती फार काळ टिकली नाही. या लढाईचे बहामनी राज्यावरही मोठे परिणाम झाले. दक्षिणेतील मुस्लिम राजवटीला मोठा धक्का बसला. जोपर्यंत विजयनगर राज्यापासून त्यांना धोका होता, तोपर्यंत ते सावध होते. नंतर मात्र त्यांच्यातच संघर्ष वाढीस लागले. त्याचा मोगल सत्तेला राज्यविस्तारासाठी फायदा मिळाला. या लढाईने विजयनगरच्या साम्राज्याचा शेवट झाला. येथील राज्याने पुन्हा डोके वर काढले नाही शहराचा संपूर्ण नाश झाल्याने लोक हे शहर सोडून गेले. या शहराला पूर्वीचे वैभव राहिले नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

पुढील विधाने धूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा

(१) तेराव्या शतकाच्या अखेरीस मुसलमानांनी दक्षिणेत प्रवेश केला. ( )

- (२) हरिहर आणि बुक्क या बंधूंनी तुंगभद्रा नदीच्या दक्षिण तीरावर विजयनगर शहराची स्थापना केली. ( )
- (३) हरिहरने राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी एकसंध राज्य राखण्याचा सतत प्रयत्न केला. ( )
- (४) हरिहर दुसरा हा कडवा धर्मांध राजा होता. ( )
- (५) कृष्णदेवराय हा विजयनगरच्या सर्व राजांमध्ये सर्वश्रेष्ठ राजा मानला जातो. ( )
- (६) कृष्णदेवरायने जनतेला धार्मिक स्वातंत्र्य बहाल केले नाही. ( )
- (७) रामरायाच्या उपद्रवास, आक्रमणास कंटाळून विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडा आणि बिदर या शाह्यांनी एकत्र येऊन त्याच्यावर आक्रमण केले. ( )
- (८) तालिकोटच्या लढाईमुळे विजयनगरचे साम्राज्य पूर्णपणे संपुष्टात आले. ( )

५.२.३ सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरे

विजयनगर शहराच्या स्थापनेसाठी माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य स्वामी यांनी प्रयत्न केले. त्या कामी हरिहरास पैशाचेही साह्य केले. भौगोलिक परिस्थिती पाहता विजयनगर या ठिकाणासाठी ही जागा पसंत करण्यात अपूर्व योजकता त्यांनी दाखविली. माधवाचार्य प्रथम शृंगेरी येथील शंकराचार्यांच्या गादीवर होता. मुसलमानांकडून दक्षिण देश जिंकला जाऊन शृंगेरीच्या मठाचा उच्छेद झाला तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्याच्या हेतूने हिंदू राज्य स्थापन करण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले. माधवाचार्यांचा भाऊ सायणाचार्यांनी वेद व उपनिषद यांवर प्रचंड भाष्य लिहिले आहे. या दोघांची कामगिरी हिंदुस्थानच्या इतिहासात विशेष उल्लेखनीय आहेत. धर्म व राज्य या दोन बाबींची सांगड घालून मुसलमानांच्या दक्षिणेतील वाढत्या शक्तीला आळा घालण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. एका राजास हाताशी धरून दक्षिण हिंदुस्थानात मध्यवर्ती अशा मजबूत ठिकाणी त्यांनी नवीन राज्यस्थापना केली. पुढील मुत्सद्यांनी आणि राज्यकर्त्यांनी ही धोरणे लक्षात घेतली नाहीत. परिणामी विजयनगरचा पाडाव झाला. पुढे या विजयनगरच्या राज्यापासून शिवाजींना महाराष्ट्रात स्वराज्य स्थापनेची स्फूर्ती मिळाली.

धनसंचय करून ऐषआराम व चैन करावी अशी दरबारी मंडळींची प्रवृत्ती होती. प्रजेच्या किंवा राष्ट्राच्या संबंधाने आपली काही जबाबदारी आहे आणि ती जबाबदारी आपण संकटे व त्रास सोसून पार पाडली पाहिजे अशी भावना निर्माण झालेली नव्हती. परंतु ती भावना पुढे निर्माण होत गेली. स्वराज्य स्थापनेला अनुकूल परिस्थिती निर्माण होत गेली.

स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी प्रत्यक्ष बायकापोरांचा, मुलींचा त्याग करण्यास दिव्य वाटत नव्हती. तेव्हा असे राज्यकर्ते रयतेचे रक्षण कसे करू शकतील याची शाश्वती

नव्हती, सर्वोच्च न्यायदान राजांच्या हाती होते. गुन्ह्यासाठी कडक शिक्षा दिल्या जात. उदाहरणार्थ, चोरीच्या गुन्ह्यासाठी हात पाय तोडले जात. धर्मगुरूंना मात्र यातून वगळण्यात आलेले होते.

जमीन महसूल हा राज्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य मार्ग होता. हा महसूल वस्तूंच्या अथवा रकमेच्या स्वरूपात वसूल केला जाई. या कराशिवाय इतर करही लागू केलेले होते. उदाहरणार्थ, चराऊ कर, विवाह कर, इत्यादी. जरी वस्तूंच्या किमती फार नव्हत्या तरी वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांचेच राहणीमान उच्च दर्जाचे होते. सर्वसामान्य वर्ग करांच्या ओझ्याखाली दबलेला होता. विजयनगरच्या राज्यात संपत्तीची विपुलता असण्याचे कारण म्हणजे येथील हिऱ्यांच्या खाणी. या हिऱ्यांच्या खाणी पूर्व किनाऱ्यावरील म्हेत्यांचे कारखाने, पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरातून चालणारा परदेशातील व्यापार, इत्यादींमुळे विजयनगर साम्राज्यात संपत्ती संचय मोठा होता. निकोलो कॉंटी हा व्हेनिस प्रवासी सन १४२० ते १४४४ च्या दरम्यान येथे आलेला होता. त्याने या वेळच्या परिस्थितीची माहिती लिहून ठेवलेली आहे. तो म्हणतो, “शहरात पाण्याचे कालवे आणलेले असून मोठमोठ्या बागा आहेत. ऊस व तांदूळ पुष्कळ पिकतो. जिकडे तिकडे सुंदर व विस्तीर्ण देवालये असून ब्राह्मणांच्या पाठशाळाही पुष्कळ आहेत. इराणचा वकील अब्दुर रझाक सन १४४३ मध्ये विजयनगरास आला होता. त्याने जे वृत्त लिहून ठेवले आहे त्यानुसार विजयनगरचे वैभव अप्रतिम होते असे म्हटले आहे.

येथील राजे जरी वैष्णव होते. तरी त्यांनी निधर्मी धोरण ठेवलेले होते. राजांनी कला-कौशल्याला उत्तेजन दिले होते. त्यामुळे हजारराम स्वामी मंदिरासारखी अनेक बांधकामे या काळात झाली. विजयनगरचे साम्राज्य लयाला गेल्यानंतर मात्र परिस्थितीत बदल होत गेले. मुसलमानी राज्यविस्तार होत गेला. त्याबरोबर धर्मप्रसारही होत गेला. हिंदुस्थानच्या वैभवाची छ्याती पसरलेली असल्याने इराण, अरबस्तान, वगैरे देशांबरोबर दळणवळण वाढत गेले. अनेक परदेशी लोक येथे स्थायिक होत गेले. शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेपूर्वीची परिस्थिती कशी होती याची कल्पना या वेळच्या वर्णनावरून लक्षात येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य स्वामी यांनी विजयनगर शहराच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न केले. ( )
- (२) विजयनगरच्या राज्यापासून शिवाजीराजेना महाराष्ट्रात स्वराज्य स्थापनेची स्फूर्ती मिळाली. ( )
- (३) विजयनगरच्या राज्यात फारशी संपत्ती उपलब्ध नव्हती. ( )

- (४) विजयनगरच्या राजांनी कला-कौशल्याला फारसे उत्तेजन दिले नाही. ( )
- (५) विजयनगरच्या राजांनी निधर्मी धोरण राखलेले होते. ( )
- (६) विजयनगर साम्राज्याच्या लयानंतर मुसलमानी राज्यविस्ताराबरोबर धर्मप्रसारही होत गेला. ( )

५.३ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓)
(४) (x), (५) (x), (६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓), (५) (x)
(६) (x), (७) (✓), (८) (✓), (९) (✓), (१०) (x)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (x), (४) (x)
(५) (✓), (६) (x), (७) (✓), (८) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- (१) (✓), (२) (✓), (३) (x)
(४) (x), (५) (✓), (६) (✓)

५.४ सारांश

दिल्लीची सत्ता कमकुवत झाल्याचे जे परिणाम दिसून आले, त्यात दक्षिणेत बहामनी राज्याचा उदय ही एक महत्त्वाची घटना होय. हसन गंगूने दक्षिणेत राज्याची सूत्रे आपल्या हाती घेऊन या राज्याला 'बहामनी' हे नाव दिले. त्याच्यानंतर वंशपरंपरेने महंमद शाह पहिला, मुजाहिद शाह, महंमद शाह दुसरा, फिरोज शाह, अहमद शाह, अल्लाउद्दीन दुसरा, हुमायून शाह, महंमद शाह तिसरा हे प्रमुख राज्यकर्ते झाले. महंमद शाह तिसरा याचा वजीर महमूद गवाण याची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय आहे. यानंतर मात्र बहामनी राज्याची पाच स्वतंत्र राज्यात विभागणी झाली. कालांतराने

ही राज्ये संपुष्टात येत गेली. त्याची काही कारणे दिसून येतात.

मुसलमानांच्या दक्षिणेतील स्वान्यांना आणि राज्यविस्ताराला तोंड देण्यासाठी विजयनगर राज्याची स्थापना हरिहर व बुक्क यांनी केली. संगम घराणे सत्तेवर आले. यात हरिहर, बुक्क, हरिहर पहिला, बुक्क दुसरा, देवराय दुसरा हे प्रमुख राजे झाले. त्यानंतर तुलव घराण्यातील कृष्णदेवराय हा विशेष उल्लेखनीय राजा होऊन गेला. यानंतर काही राज्यकर्ते झाले. परंतु बहामनी राज्याबरोबर सतत युद्धे होत राहिली. शेवटी तालिकोटच्या लढाईत विजयनगरच्या राज्याचा पूर्ण पराभव होऊन हे साम्राज्य संपुष्टात आले. या लढाईचे अनेक महत्त्वाचे परिणाम दिसून आले. परिस्थिती बदलत गेली. त्यातूनच पुढे स्वराज्याच्या स्थापनेची आवश्यकता निर्माण झाली.

५.५ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) महमूद गवाणच्या कामगिरीचा आढावा घ्या.
(२) बहामनी राज्याच्या ऱ्हासाची कारणे स्पष्ट करा.
(३) महमूद गवाणविषयी माहिती लिहा.
(४) तालिकोटच्या लढाईची कारणे व परिणाम विशद करा.

५.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (1) Vankata Ramanappa, N., - *Vijaynagar - Origin of the city and Empire.*
- (2) Vidya, C. V. - *Downfall of Hindu India*
- (3) Saran P. - *Studies in Medieval Indian History.*
- (4) Shastri, K.A.N., - *History of South India.*
- (5) Shastri, K.A.N. Venkat Ramanayya, N. - *Further Sources of Vijaynagar History -2 Vols.*
- (6) Heras, H. - *Beginnig of Vijayanagar History.*
- (7) Srikanthayya, S. - *Founders of Vijayanagara.*

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgnt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/UpSC (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in OOPS and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through ASP.NET
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003) ❖ Printing Technology and Graphic Arts ❖ Fashion Design ❖ Interior Designing and Decoration ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance ❖ Automobile Techniques ❖ Cyber Security ❖ Fabrication ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs ❖ Air Conditioning & Refrigeration ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt. ❖ Customer Care & Air Travel Management ❖ Paithani Weaving ❖ Civil Supervisor ❖ Mechanical Techniques ❖ Gandhi Vichar Darshan ❖ Mass Communication & Journalism ❖ School Management ❖ Communication Engineering ❖ Computer Technology ❖ Industrial Electronics ❖ Instrumentation Engineering ❖ Mechanical Engineering ❖ Production Engineering ❖ Automobile Engineering ❖ Thermal Engineering ❖ Yogashikshak ❖ Medical Laboratory Technician ❖ Ophthalmic Technical Assistant ❖ Computing ❖ Advance Diploma in Computing	❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ. ❖ Bachelor of Library & Information Science ❖ Bachelor of Education ❖ B.Ed. (e-Education) ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology) ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics) ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science) ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.) ❖ Bachelor of Science (Optometry) ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems) ❖ Bachelor of Computer Applications ❖ Bachelor of Design (Interior Design) ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern) ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern) ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern) ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern) ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt. & Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts